

III 115.971
326.

R O M A I

RÉGISÉGTAN.

A'

ROMAI RÉGISÉGEKRŐL ÍRT
NEVEZETESEBB ÍRÓK SZERINT
KÉSZÍTETTE TANITVÁNYAI
SZÁMÁRA

TÖRÖK JÁNOS

A' M. vásárhelyi ev. ref. kolégyomban
Historiát, Literaturát, és Régiségeket
tanító k. r. Professor.

470. 553 160. 553

MAROS VÁSÁRHELYEN

Nyomatott a' ref. kolégyom betűivel F. V. Kali
Siméon által 1840.

250.

1840-ben october' 18-kán

Lázár János mtk.
M. Vásárhely' All Bírája és könyvvisgáló
Bíztos.

277.531

I. FEJEZET.

Régiségtan közönségesen.

*Romai régiségtan különösen, és annak föl-
osztatása.*

A' régiségtan *-archaeologia, antiquitas*-valamelly népnek, vagy nemzetnek régi polgárzati, házi, és vallásos történeteit, rendtartásait, és szokásait adja elő; különösen a' romai régiségtan a' romai népnek polgárzati házi, és vallásos történeteit, rendtartásait, és szokásait. A' mint a' romai régiségtan' ezen meghatározatásából kitetszik, három pontok alatt lehet a' romai régiségtant előterjeszteni: *először* a' romai népnek polgárzati, *másodszor* házi, és *harmadszor* vallásos történeteiről, szokásairól 's rendtartásairól szólhatván.

ELSŐ RÉSZ.

A' romai nép' polgárzati történetei, szokásai, és rendtartásai.

II. FEJEZET.

Roma' alapítása.

A' midőn a' görögök 2800 körül világ' teremtése után Trója várost kis Ázsiában elpusztították, egy trójai királyi vérből származott Énéás nevű férfiú néhány követőjével együtt Trója' romjai közül kiszabadulván az oraculumnak intésére Italia felé indult, és sok malmos, és fáradságos vándorlások közt annak Latium nevű tartományába ment, és ott a' latiumi királynak — az Aboriginesek' királyának — Latinusnak egy Lavinia nevű leányát nejeül vévén, megtelepedett, 's egy várost építetett, neje' nevérol Laviniumnak nevezvén. Kicsin volt itt eleintén az Enéás' birodalma, de majd a' Latinus' halála után — a' latinusok is hatalma alá jutván — nagyobbra nevedett. 30 évekmulva kissebbedett az ugyan az által, hogy Enéásnak egy első nejétől Kreusától született fija: Ascanius mostoha anyjával nem egyezhetvén, többet magával egy más helyre költözött, 's ott egy Albalonga nevű várost épített Latiumtól nem függőleg: de az Ascanius' halála után ez visszaszállott az Enéás' Laviniával nemzett fijára Sylvius Posthumusra, 's ennek maradékaira, a' kik mindnyájon Sylvius névvel nevezettek. Nevezetesé lett ezen Sylviusok közül a' 12-dik: Procás az által, hogy ő két fiúkot hagyott maga után,

Amulius, és Numitor; mert ezek közül Numitor az idősebb Amuliusból elvette a' birodalmat, ennek fíját Eggesthus vadászban megölte, leányát Rhea Sylviát vestalis szűzzé tette, hogy gyermekei nelehessenek, 's így ő bátorságosan bírhatta az elbitorlott birodalmot. Azonban a' sors másképp' rendelte: Rhea Sylvia két gyermeket szült egyszerre Romulust és Rémust, 's azok csudáson megtartatva, és a' pásztorok közt felneveltetve — miután eredetüket megtudták — Amulius megölte, nagy atyjokat a' thronra vissza ültették. Háládatos kívánván lenni ekkor ezért Numitor, unokáinak a' Tiberis folyó mellett — a' holott azokat Amulius hajdon elakarta vesztetni — egy darab helyet adott, azok pedig oda világ' teremtetése után 3230-ban Krisztus' születése előtt 753-ban a' 6-dik Olympias' 3-ik évében Varró szerint, Cato Censorius szerint pedig a' 7-ik Olympias' 1-ső évében Aprilis 21-kén kezdve egy várost építettek, 's azt Romulus — megölvén testvérét Rémust — Romának nevezte ön maga nevérol, vagy némelyek szerint a' Tiberisrol, melly akkor Rumon nével neveztetett, vagy mások szerint ezen görög szóról: *Rome* — erős, — hatalmas, latinul: *valentia*.

III. FEJEZET.

A' romai birodalom' alapulása, növekedése, összeomlása.

A' Remus' megölettetése után Romulus egyedül maradván fővé, királyi nevet vett föl, 's egész szorgalommal a' város' népesítésére, hatalma' növelésére fordította figyelmét; illy' czélból az idegen szökevények' számára menedék helyet — *asylum* — létesített, némbereket könnyebbeni szerezhetés, vagy ragadozhatás végett játékokat állított föl, 's azokat nézni a' szomszéd nemzeteket meghivatta. A' czél sikerült mind a' két tekintetben; a' menedék-helyre csoportosan tódultak a' szökevények, 's megtelepedtek, igen a' játékokra is a' szomszéd nemzetek, 's azoknak némbereik elragadtattak: de terhes hadak is következtek be, a' mind ezeket nehezen szenvedő szomszéd nemzetek ugyan is megtámadták Romulust. De azért nem rettent meg Romulus, sőt fegyverre szólítván népét, az ellene rohantakat — jelesen a' *Caeninenseseket*, *Antemnateseket*, *Crustumiusokat*, *Sabinusokat* megverte, lecsendesítette, hatlama alá hajtotta, 's így birodalmát, hatalmát nővelte, a' várost népesítette:

Romulust a' királyi méltóságban váltották föl egymás után: Numa Pompilius, Tullus Hostilius, Ancus Martius, Tarquinius Priscus, Servius Tullius, kik is szépítették, erősítették népesítették a' várost, hódították a' szomszéd népeket. Servius Tullius után még csak egy király volt Rómában Tarquinius Superbus, 's azt részint kevélysége, kegyetlensége, részint fija' e-

rószakja miatt a' nép elűzte, 's akkor a' királyi méltóságot eltörölte, és köztársasági rendszert vett be, egyszerre két főigazgatókat tévén consul neven olly czélből, hogy ha az egyik rossz találna lenni, azt a' másik vezérelje jó útba. — 344 évek folytak le a' hét királyok' úralkodása alatt, 's ámbár Róma népesült, szépült, növekedett: de hatalma hosszára 12, szélére 3 1/2 mértföldeknél tovább nem terjedt. A' Tarquinius' kiűzetése, az igazgatási rendszer' megváltoztatása egy más időszakot kezdett meg Roma' történeteiben. A' nagy változás vérontás nélkül történt meg: de rögtön követték kívülről a' kiűzetett Tarquiniusok által föllázított népektől megtámadtatások, majd Roma' nagy részének építetése után 365-ben Krisztus előtt 388-ban a' Gallusok általi elégettetése, elpusztítása elannyira, hogy a' városi nép a' várost oda hagyni, 's az az előtt nem sokkal meghódítatott Veji nevű pompás városba költözni egy Camillus nevű vitéz nagy ember, és a' senatus által nagybajjal tartóztatott el; belőlről vagy benn a' városban a' patriciusok és plebejusok — nemesek és nem nemesek — közt a' nemesek határt nem ismerő igazságtalan húzavonájok miatt kitört a' czívakodás, veszekedés elannyira, hogy a' plebejusok Romát oda is hagyták, 's egy sacer mons nevű hegyre költöztek Romába többé vissza nem menői, sőt Roma mellett nem is harczolói czélből.

Azonban Roma mind ezek között sem esett el, sőt a' kiköltözött plebejusok, sok kérésére a' patriciusi rendnek, - jelesen miután ez az adósságot elengedte, és a' plebejusoknak azon szabadítékot is adta, miszerint azok magoknak szószólói hivatalt létesíthettek, mellynek viselője' személye szent legyen, és a' plebejusok közül választassék — vissza költözvén Romába, 's a' külellenségek legyőzöttetvén, még pompásabban emelkedett föl mind épületeire nézve — a' régi épületek helyett szebbek építetvén — mind tekintetire nézve — az apró összecsapások és harczok által ereje és vitézsége szembetünőleg fejtetvén. — Miután így Roma újra fölépült, polgárai' erejük és vitézbátorságuk kifejlett, 's szomszéd ellenei legyőzettek: némelly külső okok' 's azokon kívül a' romai ravasz politika' ösztönzésökből a' harczolni, 's a' győzedelemért, Roma' hira neve' növeltetéséért meghalni is kész romai katonáskodó polgárság kibútt Roma' szük határaiból, 's ha az epirusi Pyrrhus és carthagói Hannibal által több ízben rettenetesen megverettetett; a' nagy Mithridatestól, és a' patriciusok' 's plebejusok között csak nem szünetlen tartott viszályoskodásoktól előhaladási útjában olykor olykor föltartoztattatott: még is olly erőteljesen és győzedelmesen hatolt elő, hogy egymásután Roma hatalma alá hajtotta egész Olaszországot, 's a' földközi tenger' minden szigeteit

a' mai Portugál és Spanyolországokat, Franciaországot a' Rajnáig, Nagy Britániának négy ötödrészét, déli Németországot a' Dunáig, Illyriát, Magyarországot, a' török birodalomnak minden országait, a' mellyek most Európában, Ázsiában, Áfrikában vagynak, úgy Görögországot, továbbá Áfrikában a' mai tripolisi, tunisi, algiri birodalmokat, Marokkónak nagy részit, es így a' romai birodalomnak határait délre a' Nilus' eséséig, az áfrikai homokos pusztáig az Atlas' hegyéig; éjszakon a' skotziai havasokig, a' Rajnáig, Dunáig; nyugoton a' nyugoti oceanig; keleten az Eufrates folyóig és a' Kaspiumtengerig, szélességire 300. hosszúságára 600 mértfóldekre kiterjesztette. De mi alatt Roma hatalma ílly nagyra növeltetett: a' köztársasági szép erények eltűntek, tömérdek sok belső viszályoskodások, polgárháborúk következtek be, azok pedig azt szülték, hogy a' kevés számra leolvadt valódi köztársasági szellemű, és erényü férfiak az ónhaszon' alacson vágyától mozgattatottaktól leöldököltetvén a' köztársasági igazgatási rendszer által változott egyfőjüvé, a' köztársaság császársággá. Növeltetett a' romai birodalom ezután is néhanéha, de sok tehetetlen, gyáva, 's a' katonaság még pedig nem a' valódi romai polgári, hanem a' pénzen fogadott zsóldos idegen katonaság tetszéséből lett császárok alatt hanyatlani kezdett, Krisztus után 395-ben két részekre, u. m.

nyugoti, és keleti császárságokra széteszlott, 's az K. u. 476-ban, ez pedig 1453-ban létezni megszűnt.

IV. FEJEZET.

A' romai nép' fölosztatása.

Alapúlván Roma és romai birodalom, alakult romai nép is, de az idő' folytában több különböző nevű részekre osztatott, jelesen

1. *Patriciusokra és Plebejusokra.* Ezen osztást tette még Romulus, azokat, a' kik az akkori idő'hez képest népe között vagy származásukra, vagy vagyonaikra, vagy erényökre, vagy életidejükre, vagy átaljában mind ezen négy tulajdonságokra nézve a' többek fölött kitetszettek, kiválasztván, 's a' vallásos szer-tartásokkal foglalatosságokra, a' hivataloknak folytatására, a' polgárzatnak vele együtti igazgatására alkalmaztatván, a' többieket pedig mind ezektől elzárván, és arra rendelvén, hogy a' földet miveljék, a' barmokat legeltes-sék, a' hasznothajtó kézi munkákkal foglalatostkodjanak. Ezen első osztálybeliek ugyan is nevezettek: *Patres*, maradékaik, kiknek számuk növeltetett gyakron romábani új megtelepedtekkel, úgy néha a' második osztálybeli honi polgárokkal is, *patricius*- az az *patris progenies*- nevekkel; a' második osztálybeliek, a' kik idő' folytában részint a' származás, részint

a' romábani, vagy a' romai határokoni új megtelepedés, vagy Romához ragasztatás által tömérdek nagy számra növekedtek, és a' mint a' városban benn, vagy a' mezőkön laktak városi, vagy mezei aluép — *plebs urbana, plebs rustica* — nevet vettek föl, *plebs* vagy *plebejus* nével. És már hosszas időközön át a' patriciusok folytattak mindenféle hivatalokat, a' plebejusok pedig minden hivatal viseléstől elzáratva nyögtek a' patriciusoknak gyakran igazságtalan huzavonájok' terhe alatt. Ebből természetesen belső ellenkezés, a' két osztálybeli népnek egyik a' másik elleni törése; az elnyomatott plebejusi résznek fölemelkedni törekvése következett, és ez olly jó következménnyel is, miszerint megnyerte a' plebejus lassanként azt, hogy ő is csak nem minden hivatalokra eljuthatott.

2. *Tribusokra.* *Tribusokrais* a' romai népet Romulus osztotta, három részekre szakasztván azt 's azon részeket *tribus* névvel nevezvén némellyek szerint *tributum* — adó — szóról, mások szerint a' *ternarius* — hármas — számról, mások szerint *tritys* görög szóról, melly az áthénébelieknél a' *tribus* harmadik részét tette. Ezen osztás nemzetiségek szerint történt, egyik egyik *tribus* egy, vagy több nemzetségeket foglalván magában, jelesen a' sabinusok' meggyőzetésük, és megtelepedésük után az egyik az eredeti romai nemzetségeket, a' második a' sabinuso-

kat, a' harmadik minden más megtelepedetteket; 's az első neveztetett Romulusról *tribus ramnensis*, a' második a' sabinusoknak Tatius nevű királyukról *tribus tatiensis*, a' harmadik *tribus Lucerum* vagy az etruskusok' Lucumójáról, a' ki Romulusnak a' sabinusok ellen segítséget vitt, vagy *lucus* — *berek* — latin szóról, minthogy ez a' rész az *asylum* — menedékhely — körüli teren lakott, a' pedig berekben volt. — Azonban ezen tribusok szerinti osztatás idővel nagy változásokon ment át; mert Tarquinius Priscus, a' háromból hatot csinált, Servius Tullius, és azután mások 35 ötöt még pedig nem nemzetségek, hanem lakhelyfekvés szerintieket, a' városi népet négy, a' mezőkön lakókat 31 tribusokra osztván, a' mikor is azok városi — *urbanae* — ezek mezei — *rusticae* — tribus nevekkal neveztettek; a' tribusok' előljáróji tribunus névvel.

3. *Curiákra*. A' romai népnek curiákrainak osztatása is Romulustól eredt, ő ugyan is a' három tribusok közül mindeniket tíz tíz öszvesen 30 részekre osztotta, curia névvel nevezvén, vagy *cura* — gond — vagy *curia* — gyűlés-helye — latin, vagy *kyria* — népgyűlés — görög szókról. Ezen curiákrainak osztás törzsükök szerint történt, egy curia egy vagy több törzsükököt foglalván magában csak a' városban lakó polgárok közül. Meg kell itt jegyezni azt, hogy Romulus a' hatalma alatti szántófölde-

ket három részekre osztotta, 's azok közül egy részt 30 felé darabolván, a' 30 kuriáknak kiosztott, a' más kettőt a' vallásos szertartásokra és közhasznokra meghagyta.

4. *Centuriákra.* A' romai népnek centuriáikrai osztatását Servius Tullius eszközölte. Visszásnak tetszvéen előtte úgyanis az, hogy a' szegényebb polgárok épen annyi adót fizesenek, mennyit a' gazdagok, 's egy aránt is katonáskodjanak ezekkel; továbbá hogy a' miveletlen néptömeg, melly vagy épen semmivel sem bír, vagy igen kevéssel, a' legfontosabb tárgyokról eldöntőleg határozzon: azt a' rendet kívánta bevinni, hogy a' kiknek több vagyonuk van, azok többet fizessenek a' polgárzat' szükségeire, de több szavuk is legyen a' polgárzat igazgattatásához, azonban a' szegények se zárassanak el egészen attól, 's adót is jövedelmökhöz képest fizessenek. Illy célból összeíratván minden romai polgároknak — akár laktak azok benn a' városban, akár künn a' mezőkön — nevöket, családjokat, összes vagyonukot, a' népet hat classisokra osztotta, az elsőbe tévén azokat, a' kiknek

összes vagyonuk	100,000 as vagy assis
a' másodikba, a' kiknek	75,000 as.
a' harmadikba, a' kiknek	50,000 as.
a' negyedikbe, a' kiknek	25,000 as.
az ötödikbe, a' kiknek	11,000 as.
a' hatodikba, a' kiknek	11,000 asnál keve-

sebb, vagy éppen semmijük sem vólt, továbbá mindenik classist apróbb részekre — *centuriákra* — az első classisban 40 öreg, és 40 ifjuyalag, 18 lovag, 's Livius szerint két mesteremberekbőli centuriákat — összesen 100-at; a' 2-ikban 20-at, a' 3-ikban 20-at, a' 4-ikben 22-öt, az ötödikben 30-at, a' 6-ikban noha ez a' legnépesebb vólt, csak 1 centuriát: összesen a' hat classisokban 193 centuriákat csinálván. Ezen osztás szerint a' polgárzat' kormányja a' leggazdagobbak kezökbe esett, a' leggazdagobbak' classisukban több centuriák lévén, mint a' többi ötben összesen. Hogy pedig ezen jó rend hosszason fenn álljon, megállította Servius Tullius még aztis, hogy minden ötödik évben számítassék föl hitelesen mindenkinek összes vagyona, vagy tartassék *census*, 's akkor talál-tató vagyonához képest nyerjen classist.

Meg kell jegyezni, hogy tulajdonképen a' hat classisok közül csak az elsőbe tartozók nevezettek *classici*, a' többek pedig *infra classem* névvel, innen lett a' *classicus* — kitetsző vagy jeles-név, 's *classicus hely*, vagy *classicus auctor* az, a' melly vagy a' ki nagyon érdekes, nevezetes, jó kitetsző jelességű. Továbbá a' hatodik classisba tartozók — némelleyek szerint az classisnak nem is tartatván, és így Livius III, 30 szerint nem hat, hanem öt classisok lévén *proletarii* — az az gyermekeket nemzők — és *capite censi*- a' kiknek nem pénzök, hanem fe-

jök vétegett tekintetben, vagy is a' kik csak számot tettek — nevekkel neveztettek.

5. *Rendekre.* Egy igen nagyon nevezetes osztatása a' romai népnek a' rendekrei osztatása, az az: azon fölosztatása, miszerint három rendekre u. m. tanácsosi, lovagi, alnépi rendekre osztatott. Nem egyszerre, hanem csak időfolytában fejlődött ki ez. Lássunk mind a' háromról külön külön. A' mi illeti

a.) A' tanácsosi rendet — *ordo senatorius*, vel *patricius*. — Romulus az általa alakítatott három tribusokból hármat hármat, a' 30 curiákból is hármat hármat kiválasztatott a' végre, hogy azoknak tanácsukat használja a' fontos körülményekben, ezekhez adott ő még egyet, hogy az az ő jelen nem létiben a' tanácsgyűlésben elnökösködjék, 's a' várost is kormányozza. Ezen így kiválasztott 100 férfiak neveztettek *senatores*, 's még inkább *patres* névvel, vagy életkorukért, vagy mivel azok úgy gondoskodtak a' polgárzatra, mint atyák, vagy tiszteletből, vagy mivel valósággal atyák voltak, 's öszszesen *senatus* névvel. Így alakult a' tanácsosi rend. E' szerint csak 100 férfiakból állott kezdetben a' *-senatus-*, azonban nem maradt annyi tagúnak örökre, sőt időnként több több tagokkal számosítatott. A' halicarnasusi Dionysius szerint már maga Romulus a' sabinusok' meghódításuk után a' sabinusok közül, Livius szerint nem Romulus, hanem Tullus Hostilius Al-

balonga' meghódítása után az albaniaiak közül 100-at választott a' senatorok közé; Tarquinius Priscus viszont százat, még pedig a' kitűnőbb tekintetű plebejusok közül, előbb azokat a' patriciusok' sorába emelvén, 's így a' senatorok' száma már a' királyok' idejében 300-ra növeltetett. Későbbre Sulla 400-ra, Julius Caesar 900-ra, a' *Triumviri reipublicae constituendae* 1000-re növelték, Augustus 600-ra leszállította. Meg kell itt jegyezni, hogy azok, a' kiket Tarquinius Priscus tett, nevezettek *patres minorum gentium* 's a' többiek *patres majorum gentium* névvel; valamint azt is, hogy Tarquinius Superbus a' senatorok közül sokakat megöletvén, azoknak helyöket az ő kiűzöttetése után Brutus nem választás, hanem csak név odaíratás által pótolta ki, és már az ilyenek nevezettek *conscripti*, és csak a' többiek *patres* névvel, azonban szokássá vált ezután az, hogy igen gyakran az egész tanács *patres conscripti* névvel szólítatott meg.

A' senatorok választattak eleinte a' királyok, azután a' consulok és militum tribunusok, későbbre a' censorok által. Választatásukban tekintetben vétetett 1-ör a' származás, miszerint csak patricius lehetett senator, azonban későbbre plebejus is, 's miután a' lovagi rend alakult, a' lovagok közüli elannyira, hogy a' lovagi rend *seminarium senatus* nevet nyert. 2-ör az életidőkor, miszerint eleinte csak az idősök

lehettek senatorok, későbbre úgy látszik a' mintegy 25—30 évesek. 3-or A' hivatal viselés, e' szerint a' *quaesturát* már az előtt kellett folytatni. 4-or Bizonyos mennyiségű vagyon jelesen 800, Augustus' határozata szerint 1200 sestertium. Azon senator, a' kinek neve a' censorok' jegyzékőken legelől állott, nevezetett *princeps senatus* névvel, 's az eleinte vólt a' legöregebb, későbbre a' censorok által legérdemesebbnek ítélt senator még pedig élete' végéig, és maga azon méltóság nevezetett *principatus* névvel.

Rangjelei a' senatoroknak —*insignia senatorum*— voltak 1-ör Latus clavus, vagy is tunica laticlavica nevű öltözet. 2-or Szárközépig érő csizmac betűjű orral. 3-or A' theatrumon külön hely.

A' senatorokat összegyűjteni, 's tanácsot tartani joguk volt: a' királynak, consuloknak, dictatoroknak, equitum magisternek, praetornak, plebis tribunusnak, urbi praefectusnak, a' consuli hatalommal birt militum tribunusoknak, decemvireknek, triumvireknek, interrexnek, mihelyt a' szükség kívánta. Összegyűjtette pedig eleinte egy azon célra rendeltetett személy, a' ki *viator* névvel nevezetett, későbbben egy *edictum*, mellyben az összegyűlésnek ideje, helye, és oka is kijelentetett, 's az illy' rendkívül összegyűjtetett senatus nevezetett: *senatus indictus*, vagy *edictus* névvel. Különben a' senatus, gyűlés' törvényes

ideje volt minden hónap' első calendássa, nonassa, idussa, ha akkor comitiák' nem tartattak, vagy ha azon napok *dies nefasti* nem voltak, még pedig nap' lemente előtt, 's csak nagy szükség' idején estve vagy éjjel. Az illy rendes időben tartatott senatus neveztetett *senatus legitimus* névvel.

A' tanácskozás tartatott a' templomban, jlesen a' Honor, Concordia, Apollo, Jupiter Stator, Bellona' templomaikban, igen a' curiákban, de mindenütt csak úgy, hogy azok valamelyik augur által előre föl szenteltettek.

Tartatott valamelly közügyért, kivéven a' tisztválasztást, törvényhozást, had, vagy béke fölötti tanácskozást, mellyek a' népgyűlések eleibe tartoztak.

Határozhatott a' senatus úgy, ha törvényes mennyiségből állott, a' mire Sulla előtt 100, azután 400 kivántatott meg. A' határozás pedig így esett meg: az elnök, az az a' ki össze gyűjtette a' tanácsot, miután áldozott, és jót jövendőlt — mert ha rosszat a' gyűlés más napra halasztatott — megkérdete némellykor a' senatus princepset, néha azt, a' kítetszett, ha ujonan váiasztatott consulok nem voltak jelen, hajelen úgy azokat legelőször, 's azután másokat tetszése szerint ezen szókkal: „*quid censes? quid fieri placet? quid tibi videtur?*“ a' megkérdetett, vagy véleményt mondott fölállva, vagy más véleményére hajlott ülve, és miután a' tárgy

eléggé megvizsgáltatott, megfontoltatott, azok a' kik ugyan azon egy véleményen voltak, állottak egyfelé, mások másfelé, 's a' többség' határozatja állott meg, és az *senatus consultum* nevet kapva tétetett a' Céres' templomába, vagy a' kincstárba, különben nem ért semmit, meg erősítetve azok' nevök' aláírásával, a' kik határozták. Megtörtént az is, hogy szóval senki véleményt nem adott, hanem miután az elnök a' tárgyat, és az iránti véleményét előterjesztette mondván: a' kik azon véleményen vannak, álljanak egy helyre, mások más helyekre, a' senatorok a' szerint tettek.

Referálhatott, vagy is tárgyat az arróli tanácskozás végett előterjeszthetett az elnök, úgy azok is, a' kiknek jóguk volt a' senatust össze gyűjtetni, a' senatorok magok csak úgy hogy a' midón a' véleményadás, reájok került, más tárgyat is megemlithettek, és annak tanácskozás alái fölvetetése iránt az elnököt megkérhették. Elbocsátotta a' senatust maga az elnök, ezt mondván: „*nom amplius vos moramur patres conscripti*“ vagy „*nihil moramur vos p. c.*“

A' senatusban a' senatorokon kívül helye volt még a' Jupiter' Flamenjének, 's az Augustus' rendeletéből a' senatorok' fijainak a' szokás végett.

Tisztök volt még a' senatoroknak a' kincstárra főgondoskodással lenni, ítélőbiráskodni.

A' senatori rendből kiesett valaki még pe-

dig a' censorok által úgy, ha erkölcsi tekintetben méltatlanná tette magát, vagy vagyonát annyira elpazérólta, hogy nem birt a' senatori rendhez illő vagyonnal, de azután viszont beeshetett.

A' mi illeti

b) A' *lovagi rendet* — *ordo equestris*. — A' lovagi rendnek is származását Romulustól hozzák le, jelesen azon rendeletéből, miszerint mindenik tribusból 100-at 100-at összesen 300-at választatott ki, hogy azok lóháton szolgáljanak; azonban e' nem a' valóságos lovagi rend, hanem csak a' testőrsereg volt, mellyet Tullus Hostilius 600-ra Tarquinius Priscus 1200-ra vagy 1800-ra növelt, a' Romulustól tétetett rendszeren csak annyi változást csinálván, hogy a' tribusok' nevöket viselt három centuriákból hatot csinált; a' valóságos lovagi rendet pedig alakította Servius Tullius, a' régi lovagokból hat centuriákat alakítván, és a' gazdagabb polgárokból még 12-öt és így összesen 18 centuriákat létesítvén, a' mikor is a' lovagi rend a' romai nép közt bizonyos néposztályi rendet kezdett kicsinálni, és romai lovagnak — *eques* — nem az neveztetett, a' ki a' hadba lóháton mehetett, hanem csak az, a' ki közlővel ajándékozott meg annak kijelelésére, hogy ő a' valóságos lovagi rendhez tartozik.

A' lovagok választattak a' patriciusok és plebejusok közül megnem határozott számmal,

tekintetben vétetvén a' választatáskor 1-ör a' származás, az az: akár patricius, akár plebejus, de ingenuus — *szabad szülöktől származott* — 2-or az életkor — 18 éves. 3-or a' census — 400. H. S. összes vagyona.

Rangjelei: 1-ör Közlő. 2-or Aranygyűrű mind kettő a' választáskor adatva. 3-or Tunica angusticlavia nevű öltözet. 4-er Külön hely a' theatrumon.

Tisztók: a' lovag eleinte csak a' hadban tett szolgálatot, 's ebből állott minden tiszte, de későbbre — jelesen a' tanácsosi rend' romlottsága miatt — az ítélőbirói hivatal is a' lóvagokra bízott, 's ha Sulla viszont vissza adta is azon tisztet a' tanácsnak, de a' lovagok sem zárattak el az ítélőbiróságtól; továbbá a' polgárzat' jövedelmeit kibérelték, 's behajtották, az olly' bérlők *publicani* névvel nevezetvén. Nevezetes tisztök volt még minden évben Julius' 15-kén egész lovagi öltözetben a' városon kívül létezett Honor' templomától a' városon át a' capitoliumhoz lovagolni, 's az ötödik évben a' capitolium előtt űlt censor előtt lovukról leszállva, és azokat vezetve által menni; a' mikor is a' censor annak, a' ki vagy erkölcs-telen magaviselete, vagy censussa — *vagyona* — megkissebbítése, vagy lóva körüli gondatlansága által magát megjegyeztette, mondotta „*vende equum*“ 's azzal azt a' lovagi rendből kivette, ha pedig semmi hibát nem talált, ezt mondotta „*traduc equum*“.

Illyenkor fölolvasta a' censor a' lovagok" nevóket, kihagyván azok közül azokat, a' kik hibáztak, a' kik is ezen nevók' elhalgattatása által a' lovagi rendből kiestek. Az, a' kinek a' neve legelől állott, neveztetett *equestris ordinis princeps* vagy *juventutis princeps* névvel.

A' mi illeti

c.) A' *plebejusi rendet* — ordo plebejus. — Mind azok, a' kik sem a' tanácsosi, sem a' lovagi rendekhez nem tartoztak, csinálták ki a' romai népnél a' 3-ik rendet, melly *plebs*, ordo *plebejus* névvel neveztetett; — neveztetett *populus* névvel is, de csak szoros értelemben, széles értelemben *populus romanus* jelentvén az egész romai népet,

Nem egy volt ezen plebejusi rend a' nép plebejusi osztályával, mert ebben patriciusok is voltak, a' kik t. i. hivatalt szegénység, vagy más ok miatt nem viselhetve, a' senatori, vagy lovagi rendekbe nem eshettek be, 's nem is minden plebejusok tartoztak ide; némellyek a' hivatalok által a' senatori, vagy pedig a' lovagi rendbe bevétetvén. Ezen rendből azon rész, melly a' városban lakott neveztetett városi — *plebs urbana* — a' másik, melly a' mezőn lakott mezei — *plebs rustica* — névvel, a' mezei nagy tekintetben tartatott, a' városi szegény volt, 's inkább adakozásból élt, nagyobb részének foglalatosága lévén lármája által a' tribunusoknak, vagy a' nép' más hivatalbeli barátjainak segíteni a' gyűlésben — innen nevök *turba forensis*.

6-or *Patronusokra* és *cliensekre*. Hogy a patriciusok, és plebejusok között némű összeköttetés fenn maradjon: Romulus azt rendelte, hogy minden plebejus a patriciusok közül válaszson magának egy pártfogót, a' mikor is azon patricius *patronus* a' plebejus pedig *cliens* névvel neveztetett, 's kötelességivé tétetett annak erről úgy gondoskodni, mint az atya gyermekeiről, ennek pedig azt segíteni. Későbbre egész városok is választottak illy patronusokat magoknak.

7-er *Nobilesekre*, *Novikra*, *Ignobilesekre*. Azon romai polgárok, a' kiknek őseik *curulis* hivatalokat folytattak, akár folytatták ők magok a' *curulis* hivatalt, akár nem, neveztettek *nobilis* névvel, 's joguk volt őseiknek, úgy magoknak is, ha ők is *curulis* hivatalt viseltek viszba kinyomatott képeiket házuk' jelesebb részében tartani — *jus imaginum*; — azok, a' kiknek őseik nem folytattak *curulis* hivatalt, hanem csak magok, neveztettek *novi homines*, *nobiles per se*, *homines per se cogniti* nevekkal, 's lettek családjaik' főlemelőji, az ezen két rendbelieken kívüliek neveztettek: *ignobiles* névvel.

8-or *Optimatesekre*, és *popularesekre*. Azok, a' kik beszédjeikkel, és tetteikkel arra törekedtek, hogy a' miveletlen lármás néptömeg' kedvét megnyerjék, neveztettek *populares* névvel, azok pedig, a' kik a' tanácsesal,

a' hiyata!beliekkal tartottak, a' kik a' rend, a' béke és csend' fenntartatása mellett buzogtak 's a' kik ezek szerint minden jöknak magokviseletőkkel tetszeni kívántak *optimates* névvel.

9-er *Nemzettségekre, és törzsökökre, vagy családokra.* A' romaiak osztattak bizonyos nemzetségekre, 's azok *gentes*, az azokba tartozók *gentiles* nevekkal neveztettek; a' nemzettségek törzsökökre, vagy családokra — *stirpes* vel *familiae* — 's az egy törzsökhöz tartozók neveztettek *agnati*, valamint az atyai ágon létezett oldalfelüek is, az anyaiak pedig *cognati* nevekkal. Meg kell azonban jegyezni, hogy eleintén csak a' patriciusokról mondatott, hogy nemzettségük vagyon, 's a' plebejusok csak miután a' patriciusokkal összeházasodhattak, és rendi tekintetben is össze elegyedhettek, nyertek nemzettségi jógot — *jura gentilia* —. Hogy pedig a' nemzettségek, családok, és egyedek egy mástól már a' névre nézt megismertethessenek, rendszerint jelesebben az előkelőbbek három neveteket vettek fel, úgy mint: *praenomen*, *nomen*, *cognomen* neveteket, a' *praenomen* az egyedet, a' *nomen* a' nemzettséget, a' *cognomen* a' családot jelelvén ki. Így a' Publius Cornelius Scipio névben; Publius a' *praenomen*, Cornelius a' *nomen* Scipio a' *cognomen*. Néha adattott egy negyedik név is *agnomen* nevezettel, melly is valamely jeles tettről, vagy nevezetes történetről vétetett, mint a' Publius Corne-

lius Scipiohoz az Africanus, sőt némelykor két *agnoment* is nyert egy férfit, és akkor annak öt nevei voltak p. o. Publius Cornelius Scipio Africanus Aemilianus. A' némbereknek azonban csak egy név adatott, 's ha egy családban két leány gyermekek születtek, azok *major*, *minor*, 's ha kettőnél több 1-a 2-a 3-a 's a' t. szókkal különböztettek meg, p. o. Julia major, Julia minor.

10-er Az említetteken kívül voltak még többféle néposztályok: ilyenek

a) *Servi*, *liberti*, *libertini* — rabszolgák, szabadon bocsáttattak, 's ezeknek maradéki.

Romában, és a' romai mezőkön lakoztak sok olly' emberek, a' kik vagy a' hadban fogattak el, vagy pénzen vásároltattak, vagy a' háznál szolgáló által születtek, vagy büntetésből polgári jogukat elvesztették, 's azok neveztetek *servi* névvel közönségesen, *familia* névvel egy háználik különösen, és *vernae*, vagy *vernaculi* névvel a' tulajdonos' szolgálótól születtek, 's ezek vittek minden munkát a' városban, és mezőkön; és a' mint a' városban, vagy a' mezőkön laktak, és dolgoztak, városi, vagy mezei — *servi urbani*, *vel rustici*, *sive agrestes* — szolgáknak neveztetek. Ezek nem úgy nézettek, mint személyek, hanem mint portékák — *res* — nem katonáskodhattak egészen a' cannaenáli harczig, azután is csak úgy, ha előbb szabadokká tétettek, bizonyás-

gok senki mellett, vagy ellen nem lehettek, végrendeletet nem tehettek. Azonban ezen nyomorúlt állapotból kiszabadúlhattak vagy *per censum*, a' midőn a' szolga' neve az úranak tudtával vagy épen kérésére a' censor' jegyzőkönyvébe beiratott; vagy *per vindictam*, a' midőn az úr a' szolgálával a' praetorhoz, vagy consulhoz menvén, 's így szólván: „*hunc hominem liberum esse voló more, vel jure quiritorium*“ a' consul egy pálczával a' szolga' fejére üttött, 's így szólott: „*ajo te liberum more quiritorium*“; vagy *per testamentum*, a' midőn az úr vég hagyományában szolgálja' nevét tisztán följegyezvén ezt írta: „*servus meus liber esto*“ és telyes szabadokká tétetvén, bevétettek a' városi tribusok közül valamelyikbe, 's neveztettek: *liberti*, gyermekeik *libertini* nevekkel. Ezen két nevek azonban gyakran egyik a' másikkal fölcseréltetve használtattak a' romai íróktól, a' *libertus* csak urára nézve neveztetvén *libertus*, de különben *libertinus* névvel is: p. o. *homo libertinus*.

b) *Ingenú*, a' kiknek szülőji, és ősei örökké szabadok voltak, némellyek szerint a' *libertinusok*' gyermekei, és unokái.

c) *Liberi*, a' kik szabadok voltak, és azt tehették, a' mit akartak.

d) *Cives* — hazafiak, polgárok —. A' midőn Romának még kevés lakósi voltak, mindazok, a' kik a' városban, vagy a' város' birtokában

megtelepedtek, polgári jogot nyertek, 's neveztettek: *cives*, és a' sabinusok' Romában lett megtelepítésök után *quirites* névvel is a' sabinusok *Cures* nevű városukról, vagy *quiris*, *curis* nevű fegyverükről, vagy *kyrios* — ur — görög szóról: de miután a' romai birodalom megnagyúlt, a' romai polgári név és jog szűkebben osztogattotott, 's több vagy kevesebb kiváltságokkal, csakugyan a' latinusok 's a' szövetséges had után a' déli olasz városok is a' Rubikotól a' velencei tengerig, Luccától a' toscanai tengerig megnyerték azt, meg — későbbre felső Olaszország, 's Caracalla császár' idejében a' romai birodalom minden szabadon született hivei. Azonban a' polgári név' illy' terjedésével a' polgári jogoknak négy nemei fejlődtek ki: u. m. *jus quiritorium*, *jus Latii*, *jus italicum*, *jus provinciarum* vagy *provinciale*, a' mikor is csak a' *jus quiritorium* foglalta magában mindazon jogokat, mellyekkel egy romai polgár bírhatott, a' többi pedig nem, csekélyebb lévén a' *jus Latii* a' *jus quiritorium*nál, a' *jus Latii*nál a' *jus italicum*, 's ennél is a' *jus provinciale*, 's csak a' *jus quiritorium*ot bíró polgár volt a' valóságos romai polgár.

e) *Dedititii*, a' kik a' romaiaktól megtámadtatva, fegyvereiket lerakták, magokat megadták, 's épen ezért szabadságukat meg is tartották.

f) *Municipia* olly' városok, mellyeknek

lakosai tulajdon jogaik, és törvényeik szerint éltek, és ha Romába mentek, a' romai polgári jogokat használhatták a' szavaláson, és hivatalviselésen kívül, vagy használták ezen jogokat is, de akkor tulajdon jogaiktól és törvényeiktől megfosztattak.

g) *Coloniae* voltak olly' városok, vagy tartományok, mellyekbe romai polgárok küldettek lakni, kik is éltek a' Romából küldött és elejükbe szabott törvények szerint, megmaradván tovább is romai polgároknak, 's használván a' romai polgári magán jogokat, de a' közjogokat nem.

h) *Praefecturae* voltak olly' városok, mellyekbe évenként Romából előljárók *-praefecti-* küldettek részint a' néptől, részint a' praetortól választatva az igazság' kiszolgáltatása végett, 's függöttek magánjogaikra nézve az előljáró rendeleteitől, közjogaikra nézve a' romai tanácstól.

i) *Provinciae* olly' tartományok, mellyeket a' romaiak meggyöztek —*provicerunt, proculvicerunt*— vagy valamelly módon hatalmuk alá hajtottak, 's Romából köldött hivatalbeliek által igazgattattak. A' Provinciáknak sorsuk nem volt egyenlő; mert némelleyek megtarthatták tulajdon törvényeiket, 's választhatták tulajdon hivatalbelijeiket, mások pedig nem, némelleyek adót tartoztak fizetni, mások nem, vagy legalább kevesebbet.

k) *Peregrini* azok, a' kik nem voltak polgárok, azonban miután Caracalla a' libertinusoknak, Justinianus a' libertusoknak polgári jogot adtak, a' *peregrini* név elenyészett, 's az egész világ romaiakra és barbarusokra osztott.

V. FEJEZET.

A' hivatalokról közönségesen — *Magistratus*.

Romában eleinte kevés hivatalok voltak, de idővel a' birodalom növekedvén, az ügyek számosodván, sok hivatalok létesítették. Ezen hivatalok között némelleyek voltak *városiak* mások *provinciabeliek*; a' *városiak* között némelleyek *rendesek*, mások *rendkívüliek*, az az olyanok, mellyek csak szükség' esetében, és csak bizonyos ideig tartottak, akkor pedig megszűntek; mind a' *rendesek*, mind a' *rendkívüliek* között némelleyek *nagyobbak* az az olly hatalmuak, miszerint az égeni jelenetekből jövő jövedőléseik szerint a' comitiák tartásukat megengedhették, vagy elhalasztathatták — *majora habebant auspicia* — némelleyek *kissebbek*, mellyek azon hatalommal nem bírtak; továbbá némelley hivatalok *curulis székiek* — *magistratus curules* — azon X betű alaku, négy lábú, hát és kar nélküli székről, melly éléfánt csontból kiczifrázva, bőrrel bevonva, összetétethetett, 's a' használás' idején fölállíthatott, némelley hivatal-

beliektől — jelesen a' királytól, consuloktól, praetoroktól, curulis aedilisektől, dictatortól, censoroktól — az itélettétel idején használtatott, 's épen azért szekeren is vitetett, hogy ha szükség leszen az útban itéletet tenni, az említett hivatalbeliek arra ülve itéletet tehesse- nek, a' honnan *curulis sella* nevet is nyert, má- sok — a' többi nem említett hivatalok — *nem cu- rulis székek* — *magistratus non curules*; végté- re némellyek *magistratus patricii* mint elein- te minden hivatalok, későbbre igen kevesek, 's csaknem az interrex, mellyeket csak patri- ciusok, — némellyek *plebeji*, mint a' plebis tri- bunusi, aedilisi hivatalok, mellyeket csak ple- bejusok folytathattak, némellyek *mixti*, mellyek- re patriciusok is plebejusok is tétethettek, mil- lyenek voltak csak nem minden hivatalok, az in- terrexit és plebis tribunusit, 's aedilisit kivévn.

Meg kell itt előlegesen jegyezni:

1-ör Hogy eleinte minden hivatalokra csak patriciusok alkalmaztattak, és 261-en kezdve plebejusok is.

2-ör Senki hivatalt addig föl nem vállal- hatott, mig áldozás, és jövendőlés nem tör- tént a' végre.

3-ör A' hivatalok' folytatásában bizonyos rendre kellett vigyázni, előbb kellett a' quae- torságot folytatni 's azután a' praetorságot 's a' t.

4-er Egy személy egy időben több ren- des nagy hivatalokat nem folytathatott.

5-ör Tíz évek alatt egy hivatalt egy személy csak egyszer folytathatott.

6-or A' ki valamely hivatalra megválasztott, öt napok alatt tartozott megeskünni a' törvényekre, úgy arra is, hogy hivatalát végezve törvény szék' eleibe idéztethetik megbüntetetni azért, ha hivatala' folytatása alatt valamit hibázott.

7-er Mindenik hivatal' folytathatása bizonyos életidőkortól vólt fültételesítettve, noha tisztán nem tudatik a' megkívántatott életidőkor külön külön mindenik hivatal' folytatására nézve.

8-or A' hivatalok csak bizonyos ki szabott időkig folytattathattak, többnyire csak egy évig.

VI. FEJEZET.

A' hivatalokról különösön.

Először. A' városi, 's azok közül is

A) a' rendes

a) a' rendes nagyobb hivatalok.

Illyenek

a a) A' királyi. Romában kezdetben a' leg főbb hivatalbeli személy neveztetett királynak -*rex*- hatalma nem vólt örökös, mert választatott; nem határtalan, mert korlátoltatott a' törvények és senatorok által.

Tiszte. A' vallásos szertartásokra fölvt-

gyázni, a' houi törvényeket, szokásokat oltalmazni, a' terhesebb méltatlansági ügyekben ítélni, tanácsot gyűjteni, 's annak határozatait a' nép' eleibe terjeszteni, népgyűlést tartani, 's annak és a' tanácsnak határozatait végrehajtani, a' hadban a' főhatalmat viselni a' nép határozata szerint.

Rangjelei. Aranykorona; éléfántcsontból királyi pálcza, és curulis szék; trabea toga nevű öltözet; tizenkét lictorok csomó vesszőkkel, és bárdokkal. A' királyi méltóság létezett 244 évekig, 's akkor megszűnt.

b b) A' celerum tribunusi. A' királyi méltóság mellett állott fenn Romulustól létesítette a' celerum tribunusi hivatal, 's a' celerum tribunus volt előljárója egy 300 izmos testű ifjakkból állott lovasságnak, melly a' curiákból választatott, mindenikből tíz tíz, 's celeres névvel neveztetett vagy legelső tribunusáról Fabius Celerről, a' ki Romulust Rémussali harczában segítette, és Rémust megölte, vagy *keler* — gyors — görögszóról. Hatalma a' királyéhoz közeli, jelesen a' hadban. Megszűnt ezen hivatal a' királyi méltóság' eltöröltetésekor.

c c) A' consuli. A' királyi hivatal' megszűntetésével Roma köztársasággá alakult 244-ben építetése után, 's akkor az addig egy király helyébe két főtisztek tétettek — *creati sunt* — nehogy egyiknek uralkodása, a' szabadságra nézve veszedelmes legyen, 's csak egy évre,

nehogy méltóságuk' hosszas tartóssága által a' köztársaságot veszedelemmel fenyegető hatalmat szerezzenek. Ezen főtisztek nevezettek *consules* névvel — a' *consulendo h. e. judicando* Quintilianus szerint, *consulere reipublicae* Pomponius szerint. — A' consulság legfőbb tiszti rendes hivatalnak maradt Julius Caesárig, ő annak hatalmát összetörte, fenmaradt a' császárok alatt is Justinianus császárig 541-ig Krisztus után, de csak mint árnyék.

Rangjeleik. 12 lictorok csomó vesszőkkel és bárdokkal hónaponként rendre használtatva az egyik, vagy a' másik consul által, a' másik előtt akkor egy *accensus* járván. Állítják ugyan, hogy egyik egyik 12-öt összesen 24-et használtak, de a' nem bizonyos; eléfánt csontbóli pálcza, és *curulis* szék; *toga praetexta laticlavia* nevű öltözet.

Hatalmuk eleinte királyi volt, de Valerius Poplicola *de provocatione ad populum* törvénnyel, melly még Servius Tullius alatt hozatott, de Tarquinius Superbus alatt elnyomatott, azt korlátolta annyiban, hogy a' polgárok' életök-ről és halálukról azután nem rendelkezhettek a' consulok, egyébiránt fejei voltak a' köztársaságnak, mind a' béke' mind a' had idején.

Választattak előbb csak a' patriciusok közül, 387-en kezdve a' plebejusok közül is még pedig néha mind a' ketten. Választatásuk történt Juliusnak a' végén, vagy Augustusnak az

elején 's attól fogva Januariusig, a' mikor — jelesen a' későbbi időkben, eleintén ugyanis Februarius' 23-án vagy 24-én mint a' király' elűzöttetése napján (*regifugium*) kezdették hivatalukat, — *designati consules* névvel nevezettek. Életidejükre nézve kellett 43 éveseknek lenniök.

dd) *A' praetori*. Eleinte minden hivatalbeli praetor névvel is neveztetett — *praetor is, qui praedit jure, et exercitu* — de Roma' építése után 387-n vagy 389-ben egy új hivatal létesítetvén mind azért, hogy ez által a' plebejusoknak a' sonsuli méltóságai eljuthatások miatt megszomorodott patriciusok megvigasztaltassanak — csak patricius juthatván el erre — mindazért, hogy a' terhes hadakkal elfoglaltott consulok helyett ezen hivatalbeli ítéletet tegyen, csak egyedül ez neveztetett praetor névvel. Eleinte csak egy praetor választatott, azután kettő, egyik *urbanus*, a' másik *peregrinus* névvel neveztetvén; későbbre négy, kettő közülök a' provinciákba küldetvén; azután hat, négy ekkor a' *quaestiones perpetuaekkel* foglalatosskódásra rendeltetvén, 's praetorsági idejük kitöltével a' provinciákba küldetvén; történt az is, hogy egyszerre 10, 14, 16 is volt, mint a' Sulla, Julius Caesar', Augustus idejökben, Martianus háromra leszállította, Justinianus' ideje körül elenyészett a' praetori hivatal.

Választattak — *creati sunt* — eleinte csak

a' patriciusok közül, de 418-an kezdve a' plebejusok közül is. Hivataluk tartott egy évig 's ha az alatt valamelyik megholt, más tétett helyibe, és az neveztetett *suffectus praetor* névvel.

Rangjeleik. Hat lictorok a' városon kívül, benn kettő, toga praetexta, sella curulis, melly az igazságtételkor a' forumon egy fél kör alakú mozgatható ítélő-székre — *tribunal* — tétett, hasta, gladius.

Tisztök. Játékokat tartani, a' consulok' honn nem létőkben, azoknak tisztöket folytatni, jelesebben igazságot szolgáltatni, 's épen azért az urbanus praetornak 10 napon túl nem lehetett a' várostól távol lenni. Az igazság' kiszolgáltatásábani tiszte a' praetornak ezen három szókbán fejeztetett ki: „do, dico, addico“.

e) *Az aedilis curulisi.* Az aedilis hivatal vette nevét onnan, hogy az aedilisek a' magános, és köz épületekre vigyáztak, és a' plebiscitákat a' Céres' templomában őrizték. — Az aedilisek háromfélék voltak, n. m. *aediles plebeji*, *curules*, et *cereales*. Legrégibbek ezek között a' *plebeji*, a' kik is tétettek — *creati sunt* — segédekké a' plebis tribunusok mellé. Azután létesültek az *aediles curules* illy' módon: miután a' consulságra a' plebejusok is eljuthattak: a' senatus a' két néposztály közötti egyesség' helyre állítására emlékére a' nagyobb játékokat egy nappal meghosszabbította, 's a' midőn

a' plebejus aedilisek az azokrai fölvygázatot magokra nem vállalták; némelly patricius ifjak pedig kijelentették azon játékokról gondoskodásrai készségüket: két patricius ifjak arra ki-neveztettek *aedilis curulis* névvel, a' *curulis sellaról*, mellyet használtak, valamint a' toga praetextát és a' képi jogot is. Ezen curulis aedilisi hivatalra is rövid időn eljutottak plebejusok is, de azok az említett rangjeleket nem használhatták. Julius Caesar ezen aediliseken kívül még más rendbeli aediliseket tett — kettőt egyszerre — hogy azok a' gabonára vigyázzanak, ezek neveztettek *aediles cereales* névvel, 's örökké a' patriciusok közül tétettek.

Az aedilisek' tisztöket Cicero de legibus III. 3. így írja le: „*suntoque aediles curatores urbis, annonae, ludorum solemniū, ollisque ad honoris amplioris gradum is primus adscensus esto*“

Az aedilisek' tisztök e' szerint is volt föl vigyázni a' városra, a' középületekre, u. m. templomokra, theatrumokra, fürdőkre, kikötőkre, továbbá a' vízvívó csatornákra, utakra 's a' t. úgy a' magános épületekre; vigyázni továbbá a' piaczeni kelmékre, 's ha azok — jelesen a' gyümölcsök — éretlenek, rosszak voltak, a' Tiberisbe vettetni, a' mértékekre is, úgy a' halotti pompákra, isteni tiszteletre, azért, nehogy idegen istenek vagy új rendtartások vitessenek be; a' curuliseké különösen játékokat tartani, a' theatrumi játékosokat meg-

birálni. 's megjutalmaztatni, vagy megbüntetni. —

Az aedilisek közül csak a' curulisok tartoztak a' nagyobb hivatalok közé. Tartott az aedilis hivatal a' Nagy Constantinus' idejéig, 's évenként más más személyektől folytattatott mint szintén a' többi rendes hivatalok is. —

b) A' városi kissebb rendes hivatalok.

a'a) A' plebejus, és cerealis aedilisi, már e-
lébb látánk ezekről.

bb) A' plebis tribunusi. A' midőn a' plebejusi néposztály a' sok hadak miatt elszegényedve, eladosodva, 's a' hitelező patriciusoktól terhesen nyomattatva, ezek mellett minden hivatalviseléstől elzárattatva, tovább már nem akarta a' nagy terét hordozni: 259-en a' város' építetése után odahagyta Romát, és egy hegyre költözött, melly is azután *mons sacer* névvel neveztetett, Romába többé vissza nem menői czélből. A' patriciusok megijedve követeket küldöttek ekkor a' plebejusok vissza hivatalukra — jelesen Valeriust, és Meneneus Agrippát — de azok addig vissza nem mentek, mig meg nem engedtetett nekik, hogy magok közül hivatalbelieket válasszanak jogaik' védetésükre, a' kiknek személyök szent legyen — *sacro sancti* — a' mi a' következett 260. diki évben meg is történt. Ezen hivatalbeliek neveztettek *plebis tribunus* névvel. Választattak — *creati sunt* — eleinte ketten, azután ötön,

későbbre tizen, és csak a plebejusok közül, hivataluk tartott egy évig.

Tisztök. Egy *veto* szóval a senatusnak a plebejusi néposztályra nézve terhes határozatait megsemmisíteni, az alnépet védeni. Eleinte nem volt helyök a senatusban, hanem a senatustól annyi távolságra ültek, a hova a tanácskozás elhalhatott, 's csak a "veto" kiáltásában állott minden tettök: de későbbben helyök lett a senatusban, a mikor is ók részt vettek a tanácskozásban, 's némellykor tetszésök szerint vezették a sokaságot ez, vagy amaz határozatra. Ollykor ollykor összegyűjtötték a népet, csakhogy azokhoz beszélhesenek — *concionem advocabant vel populum ad concionem* — akadályoztatták az adó beszédést, a katona kiállítását 's a t. és így hatalmuk igen nagyra növekedett, fenn is állott Julius Caesarig, azután hanyatlani kezdett. Nagy Constantinus után nincs emlékezet a plebis tribunusról.

Nem volt lictoruk, hanem egy szolgálta kísérte *viator* néven.

c c) *A' quaestori* — *a' quaerendo, quod conquirerent pecunias publicas, et maleficia, quae postea triumviri capitales acquisiverunt.* — Háromfélék voltak a quaestorok, u. m. *urbani sive aerarii, provinciales sive militares parviciidii sive rerum capitalium* — de ezek közül csak az első rendbeliek tartoztak a városi rendes kisebb hivatalbeliek közé.

Eredete a' quaestori hivatalnak még Romulus, vagy Numa alatti, Tullus Hostilius' idejében már meg volt. Tették — *crearunt* — a' quaestorokat a' királyok, azután a' consulok, némellyek szerint a' 'királyok' kiűzöttetésük után a' nép tett kettőt, kik a' kincstárra ügyeljenek, 333-n még kettő adadott hozzájuk, 's így lettek négyen még pedig kettő a' patriciusok, kettő a' plebejusok közül. Miután Italia meghódítatott, annak négy részeibe négy tétett. Sulla 20-ra Julius Caesar 40-re emelte számukat. Ezek közül kettő a' kincstárra vigyázni kiválasztatott, és *urbani* — városi — a' többiek pedig *provinciales* vagy *militares* nevekkel neveztettek.

Tisztök az *urbani* quaestoroknak ügyelni a' kincstárra, az az a' közpénzt bevenni, és kiadni; vigyázni a' törvényekre, és senatus consultákra; eladni a' megbüntettek' javaikat; elfogadni a' külnemzetek' követeiket; megesketni a' hadból visszament imperátorokat az iránt, hogy a' megöletett ellenségnek és hazafiaknak számukat igazán irták meg a' tanácsnak.

Tisztök a' *provincialis* quaestoroknak a' consult, vagy praetort a' nyert provinciába kísérni, pénzt, gabonát gyűjteni be, és adni ki a' szükségesekre, ítéletet tenni, a' midőn felsőbbjeik parancsolták, 's ha a' consul, vagy praetor előttök haza ment Romába, azoknak tisztöket is folytatni.

A' *quaestores parricidii* a' néptől rendkívül tétettek ítélőbírákká némelly nagy vétkekben, ezek *quaesitores* névvel is nevezettek, a' mint hátrább látni fogjuk.

Az *urbanus* quaestornak nem volt *lictora*, de a' provincialisnak volt. A' quaestorság volt a' hivatali első lépcső — *primus gradus honoris*. — Lehetett viselni 26 vagy 27 éves korban, 's a' ki viselte, az a' *senatus* gyűlésben megjelenhetett, ha nem volt is *senator*.

Későbbre létesítettek a' *quaestores palatii*, a' kik a' mai *cancellariusok*hoz hasonlítottak. Némelly írók szerint a' quaestorokhoz számitattak az *aerarii tribunusok* is, a' kik t. i. az *urbanus*, vagy *aerarii quaestor*tól a' katonáknak kiosztatandó pénzt átvették, 's a' provinciái quaestoroknak a' kiosztás végett átadták. Ezek a' plebejusi rendből voltak, 's a' praetori rendes ítélőszékeknek a' tanácsosi és lovagi rendekből. Itélőbírákkal együtt tagjai a' plebs' részéről.

dd) *Triumviri capitales* az alyas sorsú emberekről ítéltek, 's néha más megítélteteken az ítéletet végrehajtották.

ee) *Triumviri monetales* a' pénzveretésére, *nummularii*, a' forgásban létezett pénz millyenségére vigyáztak.

ff) *Triumviri nocturni* az égésre ügyeltek, gondoskodtak az éjjeli örökről, azokat éjjenként 12 *lictorok*tól kísértetve meg is vizsgálván.

gg) *Triumviri valetudinis, quatuorviri, vi-ales* úgy Augustus alatt létesítetett több apró hivatalok, mellyekből alakult az úgy nevezett *collegium viginti virorum*, csekélyebb fontosságú hivatalok voltak.

B) A' városi rendkívüli hivatalok.

a) **A' városi rendkívüli nagyobb hivatalok.**

Illyenek:

aa) *A' dictatori*. A' dictator nevét vette *a' dicendo, vel quod a consule diceretur, cujus dicto omnes obedebant, vel quod multa dictaret, hoc est ediceret*. Neveztetett még *praetor maximus* és *magister populi* nevekkel is. Létesítetett a' dictatori hivatal 252 körül, 's fő ok a' dictator' tétetésében eleinte volt a' terhes had, vagy a' belső lázzadás, későbbre mihelyt rendkívüli, és rövid ideig tartó főtisztre volt szükség, dictator tétetett. Tétetett — *dictus est* — pedig nem mint más hivatalbeliek nép szavatolás, hanem a' senatus' rendeletéből a' consulok által, a' consulságot viselt senatorok közül éjjel, némellykor a' nép' parancsából is még pedig az, a' kit a' nép akart, sőt történt az is, hogy maga a' nép a' comitiákon nevezte ki — jelesen Sullát és Julius Caesárt Tétetett a' dictator eleinte csak a' patriciusok, de későbbre a' plebejusok közül is. Volt prodictator is, ilyen volt jelesen Fabius Maximus Cunctator.

Rangjelei: 24 lictorok csomó vesszőkkel és bárdokkal, továbbá mind azon rangjelek, mellyeket a' király hajdon használt.

Hatalma nagyobb volt még a' királyénális, birt ugyan is határtalan főhatalommal minden dolgokra nézve, megszűnván akkor minden más hivatalok a' plebis tribunusin kívül, korlátoltatott azonban az által, hogy nem volt szabad lóra ülnie, hanem ha hadba ment, nem az ország határán kívül mennie a' nép engedelmé nélkül, nem rendelkezhetett a' közpénzből a' senatus, vagy nép engedelmé nélkül.

Eltöröltette a' dictatori hivatalt törvény által Antonius a' Julius Caesar' megölettetése után.

bb) Az equitum magisteri. Valamint a' királyok a' lovasság mellé tettek celerum tribunus nevű főtsiztet, a' ki nekik segedelemmel legyen, úgy a' dictatorok is paroncsaik' telyesítésökre, 's még inkább a' lovasság vezérlésére a' consuli, vagy praetori hivatalt viselt férfiak közül egyet tettek — *dixerunt* — 's az neveztetett equitum magister névvel. Történt az is, hogy a' senatus, vagy a' nép adta azt a' dictator mellé.

Tiszte volt a' dictatornak segedelmül lenni.

Rangjelei: Hat lictorok, toga praetexta. Hivatala tartott addig, a' meddig a' dictatoré, ha a' dictator le nem vetette, 's mást nem tett, azonban akkor is a' dictatori hivatal' megszű-

nésével megszűnt az *equitum* magisteré is.

c c) A' censori. A' censori hivatal némelyek által a' rendes nagyobb hivatalok közzé számítatik, de minthogy censor nem volt mindenkor, a' hivatal létesítésétől fogva annak elenyészteig, nagyon sokan a' rendkívüliek közzé számítják.

Kezdetben a' királyok, azután a' consulok, és dictatorok igazgatták a' nép censust, de 310-ben szükségesnek ítéltetett erre külön személyeket nevezni ki, 's azok nevezettek censor névvel — *ab agendo censui.* — Censor egy időben tétetett — *creatus est* — kettő, eleinte öt évek-re, de 319-ben csak másfél évre, minden ötödik évben akkor is; tétetett eleinte a' patriciusok közül, még pedig a' legnagyobb tekintetű consuli hivatalt már viselt férfiakból, de későbbre a' plebejusok közül is, még pedig néha mind a' kettő.

Rangjeleik azok voltak, mellyek a' consuloknak, kivévén a' lictorokat.

Tisztök: a' polgároknak vagyonukat számba venni, és erkölcsseikre fölvigyázni, 's azokhoz képest a' polgárokat magok rendjökben, tribusaikban, vagy osztályukban meghagyni, vagy másba tenni, mi is megesett az úgy nevezett census tartás által minden ötödik évben a' mikor is a' censorok a' Mars' mezején curulis székeken ülve magok eleibe szólították a' polgárokat classisok, centuriák, és még tribu-

sok szerint is, 's eskü letétele mellett családjok, és vagyonuk felől kikérdezték. Megvizsgálták ekkor a' senatori, és lovagi rendeket is, 's az azokban megüresült helyeket betöltötték. A' coloniákban, és municipiákban — gyarmatokban és szabad városokban — a' polgárok megcensealtattak tulajdon censored által a' római censoredtól elejökbe szabott szabályok szerint.

Ha a' census által úgy találtatott, hogy valamely polgár vagy kevesebb vagyonnal bír, mint classisa kíváná, vagy erkölcsi tekintetben bélyeges: akkor az helyéből alább szállítatott — notáztatott. — Négy féle nóták voltak: 1-ő a' midőn senator vettetett ki a' senatori rendből — *e senatu*; 2-k a' midőn lovas a' lovagi rendből — *ex ordine equestri*; 3-k a' midőn egy tribusból a' másikba — *e tribu*; 4-k a' midőn a' hatodik classisba vettetett valaki — *e classe*. — A' censor' tiszte volt még a' census tartás után ugyan a' Mars' mezején áldozni disznót, juhok, bikát — *suovetaurilia* vagy *solitaurilia*. — A' censored ügyeltek továbbá a' köz épületek' építésére, 's azoknak, úgy az útnak, hidaknak jó karban tartásukra; áldozatra való barmok' szereztetésére, nem különben a' capitoliumi, ludak' ápoltatásukra.

Nagy volt a' censored' hatalmuk, notázhattak csak egy egyes földadásra, sőt ön tudatukra, notázhatták egyik a' másikat, 's még

ön magukat is; szükség' esetében új tribusokat is csinálhattak. Szép is volt a' censori hivatal, sőt leg szebb minden hivatalok közt, Cicero szerint: *censura est magistra pudoris et modestiae.*

Censor valaki egész életében csak egyszer lehetett, ha valamellyik censor megholt, nem tétetett más helyébe, sőt a' másik is lemondani tartozott hivataláról.

Clodius a' censor' hatalmát kissebbítette, de azután viszont helyre állítatott az, a' császárok' idejiben inkább a' császárok viselték a' censori hivatalt, 's Vespasianus után megszűnt.

d d) *Az interrex.* A' midőn a' Romulus' halálakor a' király választás felett vita támadt; a' sabinusok' részéről pedig terhes had fenyegetődött: 'a senatorok közül egyikre bízott a' királyi hivatal 5 napokra, 's a' neveztetett *interrex* névvel: Az interrex tétetett — *prodebat* — örökké csak öt napra, 's ha a' kitelt, más viszont ötre mind addig, míg király tétetett. A' királyok kiűzöttetésök után interrex tétetett akkor, a' midőn sem consul, sem dictator nem volt. Ezen hivatalra a' plebejus soha sem juthatott el.

e e) *Praefectus urbi;* mikor a' királyok' vagy consulok a' hadra, vagy egyebüvé a' városból eltávoztak, a' városnak előljárót tettek magok helyibe — *sibi substituebant* — 's a' nevez-

tetett *praefectus urbi*, vagy *urbis* névvel. —

Tiszte mint királyi vagy consuli helyettesnek fontos volt, azonban tisztek választatásukrai comitiákat tartani inkább dictator neveztetett ki. Miután a praetori hivatal létesítetett, a praefectus urbi tiszte csak a latinae feriae című inneprei gondoskodásra szorított. Augustus alatt viszont nagyobbá lett; mert hatalma kiterjedvén a városra, és a városon kívül a 100-ik kőig, ítéletet tett az úrak és szolgák, patronusok és libertusok között, gondoskodott a köz csendre. Tétetett az illy praefectus azokból, a kik más hivatalokat dicséretesen folytattak, lehetet segédje is — *vicarius*. —

ff) Decemviri legibus scribendis consulari potestate. A romaiaknak eleinte kevés törvényeik voltak, 's az ellenségeskedések, czivakodások a királyok' tetszésük szerint igazítottak el — *regum arbitrio ex equo, et bono* — azon tetszések vagy ítéletek törvény gyanánt szolgálván. A királyok' ki üzettedésük után a consuloK tartották ugyan az ósök' szokásait — *majorum mores* — de igen gyakran tetszésük szerint döntöttek el ók is a tárgyak' megítéltetésüket; e' szerint pedig az önkény lett a legnagyobb hatásu. Elevenen érezték ezt különösen a kevély patriciusok' jármuk alatt nyögött plebejusok, innen Terentius Arsa plebis tribunus 291-ben indítványba hozta,

hogy törvények gyűjtessenek össze, mellyek szerint tartozzanak élni, 's noha a' patriciu-sok hosszason ellenszegültek, de 299-ben a' nép' parancsára a' senatus három követeket küldött Athenaebe a' Solon' törvényeinek leírásuk, és a' görögországi többi polgárzatok szokásai, rendtartásai, törvényei' megismerésük végett, 's miután azon követek az útat megtették, tíz férfiak választattak ki — *creati sunt* — egyfelől a' polgárzat consuli hatalommal kormányzására — minden más hivatalok ekkor megszűnván — másfelől a' hozott törvényekből a' romai köztársasághoz illők' kiválasztatásukra, és rendbe szedésükre. Egy éven át igazságos volt ezeknek kormányzásuk egyik egyik egy egy napon, tehát mindenik minden 10-k napon használván a' consuli rangjeleket, de minthogy a' törvény' rendbeszedése azon év alatt nem végeztetett be — tíz tábla törvények íratatván csak, mellyek a' néptől a' centuriata comitiákon meg is erősítettek — meghagyatott a' második évre is azon hivatal: akkor pedig a' decemvirek annyira elszenvedhetlenül viselték magukat, hogy miután még két tábla törvényeket, és így összesen az ismeretes 12 táblákat elkészítették, hivatalukból levették 's börtönben, vagy szaladásban elveszni kéntelenítettek.

g g) *Tribuni militum consulari potestate.*

A' midőn a' plebis tribunusok sürgették, hogy

a' consulságra a' plebejusok is eljuthassanak, látván a' senatus, hogy hosszason ellent nem állhat; egyszersmind reménylven valami módon az alól kibúhatni: 309-ben meghatározta, és a' nép által is meghatározta, hogy a' consulok helyett tétessenek — *crearentur* — militum tribunusok consuli hatalommal, még pedig három a' patriciusok, három a' plebejusok közül. Kevés ideig tartott ezen militum tribunusi igazgatás, mert a' nép a' consuli igazgatást vissza kívánta, akkor pedig a' plebis tribunusok is újra kedvelt tárgyukra tértek, 's miután 387-ben a' plebejusok consullá lehettek, megszünt a' militum tribunusi hivatal.

Tétettek 3. 4. 6. de nyolcz sohasem egyszerre.

Tisztök és rangjeleik azok voltak mellyek a' consulokéi.

h h) Triumviri reipublicae constituendae. E' nem hivatal, hanem zsarnokoskodás volt a' Julius Caesar' megölettetése után Antonius, Lépidus, Octaviánus együtt hárman ragadván kezökbe a' kormányt 's vévén föl azon nevet.

b) A' városi rendkívüli kissebb hivatalok.

Illyenek:

a a) Praefecti praetorio. A' praefecti praetorio voltak a' császárok' idejökben a' császári testőrsereg' leg első főtisztjei. Augusztus tett egyszerre két illy praefectusokat, azután néha több, néha kevesebb volt.

Hatalmuk eleinte csak katonai volt, de Tiberius alatt Sejanus nagyra növelte, 's még nagyobbra Trajanusnak azon tette, miszerint ő egy kardot adott által a praefectusnak ezt mondván: „*accipe hunc gladium, si recte imperavero, pro me, si male, contra me*“ mert ezután ők ítélték meg a hibás ítélőbirákot is, 's azokat, valamint a tehetetleneket is levetették, a császárok náloknélkül semmit sem tehettek. Constantinus négyet tett, de a katonai hatalmat elvette tőlök, 's négy felé szét küldötte. Eleinte tétettek a lovagi rendből, de Alexander Severus senatori méltóságot adott nekik, nehogy nem senator senatorról ítéljen.

b b) Praefectus annonae. Praefectus annonae eleinte csak a gabona szűkiben tétetett, 's ezért a rendkívüli hivatalok közé tartozott; de Augustus a népnek kiosztatandó gabonára rendes felvigyázót tévén, e volt a praefectus annonae, nagy hatalmú, 's azután rendes hivatalú.

c c) Praefectus aerarii a császároktól létesítetett. A midőn ugyanis a polgárzati kincstár *aerarium* neven a Saturnus templomában vagy a quaestorok, vagy a senatus fölvigyáztatjok alatt létezett: a császárok a magok számukra kincstárnokokat tettek, 's ezek *praefecti aerarii*, kincstáruk — mivel ott a pénz kis fajokokban — *fiscellis* — tartatott — *fiscus* nével neveztetett.

d d) Praefectus aerarii militaris. Miután a' romai katona zsoldot kapott, rendes hadi kincstár, és arra főlvigyázó létesítetett, 's ezen főlvigyázó *praefectus aerarii militaris* neven neveztetett.

Voltak még több rendkívüli kisebb hivatalok is u. m. *quinqueviri mensarii*, a' kik arra vigyáztak, hogy az adósság oszoljon el; *quinqueviri muris, turribusque reficiendis, decemviri navales; triumviri sacris reficiendis* 's a' t. továbbá *quaestores principis*, vagy *caesaris* a' kik a' császár levelit vagy *rescriptumát* a' tanács előtt fölolvasták, neveztetvén ezek *candidatus* névvel is, mivel e' volt első lépés a' császári udvarnáli valamelly hivatalrai léphetésre.

Másodszor. A' provinciabeli hivatalok. — *Magistratus provinciales* —

A' provinciákat eleinte a' praetorok kormányozták, de későbbre azoknak kormányzásukra hivatalok létesítettek, 's azon hivatalok' folytatásukra Romából bizonyos személyek küldettek, neveztetvén provinciabeli hivatalosoknak. A' nevezetesebb provinciabeli hivatalok voltak a' proconsulság, propraetorság, legatusság, quaestorság. A' proconsulok' és propraetorok' hatalmuk, és tisztök egy arányu volt, csak nevök különbözött, 's lettek igen ritkán olyanokból, a' kik még semmi hivatalt nem viseltek, rendszerint pedig a' consulságot, és prae-

torságot folytatottakból, nem comitiákon, hanem a' senatus' határozatából, a' rendes consulok', és praetorok' hivataluk' ideje' kitelése után sors szerint választván el azok a' consularis, ezek a' praetoralis provinciákat, 's ki-ki a' maga provinciájába elmenvén. Hivataluk tartott egy évig, de azon idő néha hosszabbítatott, néha rövidítetett. Igazgatták a' provinciát vagy a' provincia' nyakára nyomtatott törvények szerint, vagy edictumaik szerint, 's noha triumphus követte a' jó kormányzást, büntetés a' rosszat; de ezért még sem mulatott el a' provinciáknak a' provinciai tisztek általi hurczoltatásuk, kinoztatásuk.

A' proconsul, és proprætor mellé segédül, vagy helyettesül adattak *legati* neven alsóbb tisztek, 3. 4. 10. 15. számmal, vagy a' proconsul, és proprætor által választattak — *legabatur*—. Volt egy másneme is a' legatusnak, a' midőn t. i. proconsul, és proprætor nélkül küldött a' romai nép valakit valamely csendes tartomány' kormányzására, az illy' legatusnak nagy volt a' tekintete, 's ezért azon legatusság olly' tiszteletben tartatott, hogy még praetorságot 's consulságot viselt emberek is örömet vállalták magokra.

A' provinciabeli hivatalok közzé tartozott a' quaestorságnak is egy neme — mellyről fennebb már szólottunk. — A' császárok' idejökben még több provinciai hivatalok is létesítet-

tek, u. m. *legati consulares*, vagy csak *consulares*, *legati caesaris pro consule* vagy *pro praetore*, néha *praesides*, vagy *procuratores provinciae*, *praefecti*, *correctores*.

VII. FEJEZET.

A' hivatalbeliek' szolgáljaik, vagy köz szolgálák — *ministri magistratum* —

A' hivatalbeliek' szolgáljaik vagy közszolgálák közneven nevezettek *apparitores*, mivel a' hivatalbelieknél szüntelen megkellett jelenniök azok' parancsaik telyesítésükre, egyébaránt sok félek voltak, a' nevezetesebbek:

a) *Scribae* — jegyzők, irnokok — a' kik a' hivatalbelieknek közrendeleteiket köztáblákra jegyezték, törvényeiket, határozataikat leírták; tétettek a' hivatalbeliektől inkább az *ingenuusok* közül. Ezek sokfélek voltak u. m. *scribae praetorii*, *aedilicii*, *quaestorii*, 's osztattak bizonyos *decuriákra*. Jövedelmök állott bizonyos mennyiségű pénzből.

b) *Accensi* — *ab accio* — ezek a' népet a' gyűlésre — *ad concionem* — a' perlekedő feleket bizonyoságaikkal együtt az ítélőbirák előtti megjelenésre hívták, 's csendre intették. Egy közülök a' praetornak az ítélettételkor megkiáltotta a' 3. 6. 9. órákat, minthogy ütő óra nem volt; és egy szolgálta a' consulnak akkor a' midőn annak *lictor*a nem volt. Tétettek a' *libertinusok* közül.

c) *Praecones*: ezek comitiákon a' tribusokat és centuriákat fölszólították; a' hivatalokra megválasztattak, neveiket kikiáltották; csendet parancsoltak a' comitiákon: „*silete*“; az áldozatoknál: „*favete lingvis, ore favete omnes*“ szavakkal; az árveréseket kikiáltották; a' száz éves játékokra hívták a' népet ezen szókkal: „*convenite ad ludos spectandos, quos nec spectavit quisquam, nec spectaturus est*“; a' játékokon győzelmet előszólították, és megkoronázták; a' törvényhozáskor a' törvényeket a' nép előtt fölolvasták; az elveszett portékák után nyomozásokat tettek. Osztattak decuriákra. Tétettek inkább *libertinusokból*.

d) *Lictores* — a' *ligando* — a' nagyobb hivatalbeliek előtt mentek csomó vesszőkkel és bárdokkal szabad menetelt és tekintetet szerezni a' főhivatalbelieknek. Létesítette még Romulus, híhetőleg az etruscusoktól vevén be. Tétettek a' *libertinusok* közül.

e) *Viatores*: inkább a' plebis tribunusoknak, és aediliseknek szolgálói. Eleintén ezek hívták be a' mezőkről a' senatorokat, 's innen nevek is.

f) *Carnifex*: ez a' szolgálkon és legalyasabb sorsú embereken a' terhesebb büntetéseket hajtotta végre, nem volt hazafi, 's olly megvettetésben élt, hogy a' városbaa benn nem is lakhatott.

VIII. FEJEZET.

A' császári hivatal — Imperator, Augustus, Princeps, Caesar —

Ámbár igen sok nevezetes írók a' romai hivatalok leírásában semmi említést nem tesznek a' császári hivatalról, mindazáltal nem látszik itt helytelennek megemlíteni a' romai régiségek között azt is.

Miután Roma alapúlván, előbb királlyági, 's 244 évek múlva köztársasági igazgatási rendszerert véve fel, csak nem az egész világot meghódította: sok hazafiui véres harczokba elegyedett, azok által pedig az igazság, és szabadság védőit többnyire elvesztette, el azokkal együtt köztársasági igazgatási rendszerét, 's jutott egy fő igazgató' hatalma alá 725-ben. Elenyésztek azután lassan lassan minden addig létezett hivatalok, 's az az egy fő igazgató lett mindenben minden, még a' törvények által sem korlátoltatván — *legibus solutus* —. Ezen főigazgatót nem a' nép maga, hanem a' katonaság tette kikiáltás által, ajándékok, és ígéretek által megvesztegettetve, a' honnan a' lett, hogy gyakran a' leg semmire kellőbb, és gyalázatosabb emberek jutottak a' legfőbb pólczra, a' kik rongálták, vagy rongáltatni engedték a' várost, a' népet mindaddig, míg életük tartott, vagy a' katonaság mást kiáltott helyökbe, a' nép pedig szabad szozatolási jogától is megfosztatva szolgaságba sűjvedt.

Azon főigazgató neveztetett *imperator*, *augustus*, *princeps* nevekkel, 's némellykor vévén még igazgató társul maga mellé gyermekei, testvérei, atyjafiai, vagy pártoltjai közül egy vagy több személyeket, azok *caesar* —*császár*— 's némellykor azok is *augustus* nevekkel is. Innen történt az, hogy az *augustusok* néha 2. 4. 6. 's a' *caesárokkal* együtt még 30 számra is szaporodtak ugyanazon egy időben; azonban azoknak számuk viszont leapasztatott a' sors, vagy egy vitézebb, és ügyesebb által, utóljára Krisztus után 395-en állandóul két *Augustusok* lettek, az egyik Romában, a' másik Konstantinápolyban lakván, 's a' nagy birodalmot is egymás közt fölosztván; mellyek közül az, mellynek Roma volt fővárosa nyugoti, a' másik keleti birodalomnak, vagy császárságnak neveztetett.

Rangjelei: a' közhelyeni megjelenéskor korona, triumphusi köntös, tűz vitetve előtte a' persáktól költsönöztetvén.

Tiszte: mindent tenni, a' mit az előtt a' legfőbb hatalmúak tehettek, sőt még többet is, nem korlátoltatván semmi által.

IX. FEJEZET.

Az igazság kiszolgáltatási rendszerről.

Nem terjeszkedvén ki az igazság kiszolgáltatási rendszer' igen részletes leírására, röviden az egészről enyit jegyezhetni meg.

A.) *Az ítélet tételről, ítéletet tevő személyekről, vádlóról, bevádoltatotról, 's az ezekhez tartozókról.*

Azon tett, melly ítélet alá tartozott, vagy érdeklette csak az egyedeket, vagy az egészet; innen az ítélettételi rendszerek kétfélek voltak u. m. különösök és közönségesek — *judicia privata et publica*— vagy más névvel nevezve — *judicia civilia, vel criminalia.* — *Omnia judicia aut distrahendarum controversiarum, aut puniendorum malefactorum causa reperta sunt, Cicero pro Caecin: 2.*

a.) *A' különös ítéletek -judicia privata-*

A' különös ítéletek tételtek az egyedek között támadt olly' viszályoskodások, egyenetlenkedések, és ellenségeskedések' megszüntetésükre, mellyek nem az egészet veszedelmezítették. Illyes esetben ha az ügy honn jó barátok' közben jöttökkel el nem igazíthatott: az a' ki megsértetve érezte magát *actor* —vádoló— ellenfelét, a' ki *reus* —vadalatti— névvel neveztetett, vádolta, 's elégtételt kért. Eleget tett, az igazságot kiszolgáltatta, vagy ítelt ilyenkor az ítélőbíró, a' pedig volt a' király, azután a' consulok, a' consuli hatalommal bírt decemvirek, militum tribunusok, miután pedig a' consulok sok elfoglaltatásaik miatt arra nem érkezvén létesítetett a' praetori hivatal: a' praetor, még pedig a' tárgy fontosságához

képest, vagy maga egyedül a' forumon tribu-
 náljában ülve 3 órán kezdve az accensus által
 szólítván elő a' panaszlókat; vagy egy *ju-*
dex, a' ki a' praetor által neveztetett ki a'
 csekélyebb fontosságú tárgynak a' létezett tör-
 vény, vagy a' praetortól kapott útasítás sze-
 rinti eligazítására — fölhatalmaztatván törvény-
 hez értő egy vagy több jó barátokat is maga
 mellé tanácskozás végett — *in consilium* — 's
 a' kik azért *consilarii* névvel is neveztettek —
 fölvenni; vagy egy *arbiter*, a' ki hasonlóképen
 a' praetortól neveztetett ki az olly esetekben,
 mellyek *bonae fidei* czimmel bélyegeztettek, 's
 a' mellyekről törvény tisztán nem szólott, itél-
 ni nem törvény szerint, hanem a' mint előtte
 helyesebbnek vagy igazságosabbnak látszott;
 vagy a' *recuperatores*, a' kik némelleyek szerint
 az egész romai nép, mások szerint csak *ex*
selectis iudicibus, 's némelley esetekben csak a'
 senatorok közül választattak, nevököt kapván
 onnan, mivel általok a' perlekedők közül min-
 denik a' maga részit vissza kapta, 's eleinte
 csakis az olly vissza adatható tárgyakról itél-
 tek, de későbbben másokról is itélő székük
 neveztetvén *judicium recuperatorium* névvel,
 vagy a' *centumviri*, a' kik választattak a' 35
 tribusokból, egyből egyből 3. 3. 's no-
 ha így 105-ön voltak, kerek számmal centum-
 viri névvel neveztettek, elnökük a' praetor ur-
 banus lévén, 's itéltek inkább a' véghagyomá-

nyok, és az örökség fölötti perekben — *testamenta et haereditates* — tulajdon rendszerök szerinti, melly sem a' különös, sem a' közítélettételi rendszerrel nem egyezett, némellyek szerint mind ítélő székekben ülve. Ezen centumvirek Augustus Octaviánus után 180 számra szaporodva osztattak 4 collegiumokra, csináltak ki a' praetornak egy különös conciliumát, és ítéltek a' legfontosabb törvénykérdésekről, vagy ügyekről is összegyűjtetvén a' basilicákba az ügy neveztetett *decemviri* által kik közül ötön a' tanácsosi, ötön a' lovagi rendből tétettek, a' centumvirektől a' szavazatokat beszédtek, 's a' praetor' jelen nem létiben, elnökösködtek is.

A' centumvirek folytatták hivatalukat egy egész éven át, a' több említett ítélőbírák csak a' míg a' panaszos tárgy eligazítatott. A' decemvirek is némelly tárgyakot igazítottak el továbbá a' *centumvirale iudicium* eleibe menő tárgyat előre megvizsgálták gyakran, 's az iránt véleményt adtak, melly is *praejudicia* névvel neveztetett.

Az ítélettétel így történt: miután a' vádló más formálítások' vagy is teendők' megtételük után az említett négy rendbeliek közül bíróvá vagy bírakká valamellyik rendbelit kérte a' praetortól; 's ha a' vádalatti ellent nem mondott, mind a' vádló, mind a' vádalatti nevek' aláírásukkal megerősítvén a' kinevezte.

tett ítélőbíróbani vagy bírákban megegyezéseket: az ügy folytattatni kezdetett; ha pedig kifogást tett, így szólván: „*hunc ejero vel nolo*“ akkor vagy maga a vádló a vád alattira bizta, hogy ő kérjen a praetortól bírát, vagy a praetor azok híjján, kik ellen a kifogás megtéetett, kinevezte a bírákat, vagy pedig épen más bírát nevezett ki, mint a kiket a perlekedők kértek — a mi azonban ritkán történt meg, — a centumvirekre nézve a perlekedők egymással egyeztek meg.

Azután a perlekedők, vagy azoknak ügyvédök — *procuratores* — kezeseket állítván ki az iránt, hogy a mi fog határozatni, azt tenni fogják, a *recuperatorium iudicium* előtt pénzt is tévén le olly célból, hogy a mellyik ügyét veszti, a veszesse azon letett pénzt is, melly is *compromissum*, vagy *sacramentum* nevekkel neveztetett, következett a *litis contestatio* — az ügynek mind a két részről rövid előbeszélése és bizonyságokkali megerősítése — harmad nappal azután az ítélő bírónak, vagy ítélő bírának megjelenésük a forumon — a centumvireké rendszerint a julia basilicaban, 's csak néha a forumon — ottani megesküvésük rendszerint ezen szókkal: „*si sciens fallo, tum me Diespiter salva urbe, arceque ejiciat, ut ego hunc lapidem*“; leülésük; a perlekedőknek megesküvésük; hogy nem czivakodás kedvéért kezdetek a perhez; az ügyvédeknek

fölszólításuk az ügy' védelmére, azoknak ezen tisztökkel élésük, a' mi először rövideden másodszer kidolgozott beszédben — *justa oratione* — történt, a' felettfébbi kicsapongások' kikerültetésök' tekintetéből a' clepsydra szerint kiszabott időben, 's így az ügynek kihalgattatása, az ítéletnek a' 12. táblák szerint délután ki kiáltatása a' többek' véleményök szerint — ha többen voltak a' bírák. — Ha illyenkor a' történt, hogy a' vélemények két egyenlő részekre meg hasonlottak, akkor a' praetor döntötte el. Az ügy az alsóbb ítélő székről vitethetett fennebb csak a' centumvirekéről nem, minthogy az ottani ítélőbírák az egész nép' bízatosai voltak.

b) A' közitéletek — *judicia publica* —. A' közitéletek tétettek az olly esetekben, melyek nem csak egyedet, hanem az egész népet, vagy polgárzatot érdekelték, a' millyenek p. o. a' *crimen majestatis*, *falsificatio instrumentorum litteralium*, *parricidium* 's a' t. Ítétek illyes esetekben a' legrégibb időkben vagy a' királyok még pedig vagy csak magokra mint Tarquinius Superbus, vagy egy collegiummal tanácsot tartva; vagy pedig a' királyok által a' végre kineveztetett bizonyos személyek, jelesen Tullus Hostilius alatt a' *duumvirek*, a' királyok' kiűzöttetésök után a' consulok; miután pedig Valerius Poplicola *de provocatione ad populum* czimű törvényt hozatta: a' nép vagy maga, vagy az általa kineveztetett sze-

mélyek, *quaesitores* vagy *quaestores parricidii* neven; némellykor a' consul, dictator, vagy equitum magister is quaesitor néven a' néptől fölhatalmaztatva lévén, némellykor a' senatus is egészen 604-ig; vagy 605-g; akkor létesítetvén a' *quaestiones perpetuae p. o. de criminibus repetundarum peculatus, ambitus, majestatis* mellyekhez későbbre *de sicariis, veneficis, de falso, vel falsificatione testamenti, vel alterius instrumenti, de adulteratione monetae, de parricidiis, de vi publica et privata, nec non de perjuriis et adulteriis* 's a' t is ragasztattak, — 's a' privata judicia az urbanus és peregrinus praetorokra bízattván tovább is, a' provinciákba addig küldetni szokott négy praetorok a' városban honn marasztattak, 's azokra bizattak a' judicia publica, *quaestiones perpetuae* neven, az egyikre a' közvétkeknek egy neméről, a' másokra másról itélni, 's csak a' rendkívüli terhes esetekben itélt ezután a' senatus vagy a' nép, vagy a' végre kinevezett biztosok — *commissarii*, — vagy akkor még, a' midőn az ügy fölvetetett. Ezek szerint a' judicia publica kétfélék voltak: *extraordinaria, et ordinaria*; az ordináriákat a' *quaestiones perpetuae* létesítésük után a' négy praetorok, az extraordináriákat a' többiek, jelesen a' *quaesitores*, vagy a' nép tévén.

A' mi ezen rendkívüli és rendes ítéleteket illeti, megkell jegyezni rövideden:

aa) A' nép ítélteztételéről — *judicia popula-*

ria. A' romai nép a' polgárzatot illetett fontos tárgyakot eligazítani p. o. hivatalbelieket választani, hadról vagy békéről tanácskozni, törvényhozni, rendkívüli ítéleteket tenni, össze szokott gyűlni még pedig törvényhozás és ítélettétel végett a' forumra, vagy a' capitolumra, egyébkor örökké a' Mars' mezejére, 's azon gyűlése neveztetett *comitia* — *a' comendo*; ha pedig csak egy része gyűlt össze a' népnek, *concilium* nevekkel, azonban ezen két nevek gyakran fölcseréltettek.

Eleinte csak egy neme volt a' népgyűlésének — *a' comitia curiata celata* nével is *calo* - hívom - görögszótól neveztetve, de miután a' nép centuriákra, és helység szerinti tribusokra osztatott, még kettő létesült, u. m. a' *comitia centuriata*, és *tributa*.

a) *Comitia curiata*

A' nép gyűlése neveztetett *comitia curiata* nével akkor, a' midőn a' szavatolás a' 30. curiák szerint történt, 's csak azok szavatoltak, a' kik valamelyik curiához tartoztak. Össze gyűjtették a' népet ekkor a' királyok, a' consulok, praetorok, dictatorok, interrexek, 's néha a' pontifexek a' forumra egy helyre, 's azon hely neveztetett *comitium* nével; azon hely pedig, a' honnan a' beszélő a' néphez beszélt *tribunal*, *suggestus*, később *rostra* nével, mivel oda aggattattak föl az idegenektől elvétett hajóorrak — *rostra* —. Elnöküsködött az

a' ki összegyűjtette; kivéven azon esetet, a' midőn pap választatott, mert ekkor a' pontifex maximus. Kezdetett ezen gyűlés áldozással, jövendöléssel — *auspicia* —. Eleinte az egész nép eleibe illő minden tárgyak a' curiata comitiákra vitettek, de miután a' más két comitiák létesültek, csak némelly törvény bevétel, curio maximus és flamen választatásuk végett tartattak 's ritkán; ítélet itt a' mennyire tudhatni csak egyszer tétetett t. i. Horatius felett Tullus Hostilius idejében.

β) *Comitia centuriata.*

A' népgyűlés neveztetett comitia centuriata névvel akkor, a' midőn a' nép centuriák szerint szavatolt itt szavatolt minden romai polgár, ha valamelyik centuriához tartozott, akár lakott benn a' városban, akár künn a' mezőkön. Összegyűjtették ekkor a' népet a' nagyobb hivatalbeliek, u. m. a' consulok, praetor, dictator, interrex, 's mindég a' városon kívül, rendszerint a' Mars' mezejére, előre per *trinundinum*, — háromszor kilencz vagy legalább 17 napokkal —, az összegyűlés' idejét kihirdettetvén. Kezdetett áldozással és jövendöléssel — *auspicia* —. A' centuriata comitiákon tétettek minden rendes nagyobb hivatalbeliek, továbbá a' decemvirek, militum tribunusok, censorok, egy pap — a' *rex sacrorum* —. Itt hozattak csak nem minden törvények, itt igazítottak el többnyire a' nép eleibe vitetett *judicia publica* is.

γ) *Comitia tributa.*

A' népgyűlés neveztetett *comitia tributa* névvel akkor, midőn a' szavatolás tribusok szerint történt, 's itt szavatolt minden, a' ki valamelyik tribusba befoglaltatott. A' *tributa comitia'* alakulására okot szolgáltatott a' *Coriolanus'* megítéltetése. Vádoltatván ugyan is *Coriolanus* a' plebis tribunusok által azzal, hogy a' siciliából hozatott gabonának a' szegénység közötti kiosztatása ellen működött, 's vétetvén észre az, hogy a' centuriáta *comitiákon* a' vád alól fölfog mentetni: más *comitia* létesítetett, az holott a' szegények' szavazatjok is annyit ért, mint a' gazdagoké, és e' volt a' *comitia tributa*. Ezen *comitiákon* a' patriciusok ritkán jelentek meg. Összegyűjtetett ekkor a' nép a' consulok, praetorok, plebis tribunusok, továbbá a' dictator, *militum tribunusok* által.

A' *tributa comitiákon* választattak a' városi kissebb hivatalbeliek mind, úgy a' provinciabeliek, továbbá a' pontifex maximus, pontifices, augures, *feciales*, *septemviri epulonum*, és a' *quindecimviri sacris faciendis*, vagy is a' papok mind, kivéven a' *flamines* és *rex sacrorum* nevűeket. A' midőn papok választattak csak sors szerint kiválasztatott 17 tribusok szavatoltak. Törvények is hoztak itt *plebiscita* névvel neveztetve. Tétettek ítéletek is, de nem halálosok. Tartattak a' Mars'

mezején a' hivatal választáskor, egyébkor a' capitoliumon, és néha a' flaminius circusban. Nevezetes, hogy a' tributa comitiák a' senatus megegyezése nélküli tartathatták 's nem kezdettek auspiciumokkal. —

A' nép gyűléseken a' vádló volt mindenkor valamelyik hivatalbeli, kiis a' népet összegyűjtvén a' rostráról annak tudtára adta, hogy bizonyos napon ez vagy amaz személy ellen bizonyos megnevezett vétekért vádat akar kezdeni, 's a' vádalattit felszólította azon napon megjelenni — *diem dixit* — a' midőn a' meghatározott nap előkerült, azon, 's még háromszor az azutáni napokon vádját bizonyítványokkal, erősségekkel megtámogatva előterjesztette, azután három vásárnapokon — *per trinundinum* — kérést — *rogatio* — terjesztett a' nép eleibe, mellyben a' vétek, és ahoz mért büntetés ki volt jelelve. Ez is így megtörténvén, össze gyűjtötte a' népet már a' comitiákra, 's ott az a' comitiák' nemök szerintszavatolt curiákban, vagy centuriákban, vagy tribusokban előkerülve eleintén élőszóval, későbbre táblácskákkal illy módon: minden centuriának, és tribusnak volt egy kis bekerített helye — *ovile vel septum* — a' consul' tribunálja körül, 's azokról egy egy keskeny hid a' tribunál felé, mindenik centuria vagy tribus elfoglalta a' maga septumát, 's a' hidvégén bizonyos kinevezett személyektől, a' kik *diribitores*, vagy *distribitores*

neven neveztettek, kapott személyenként három három táblácskát, lévén a' táblácskák közül egyiken C - *condemno*, a' másikon A - *absolvo*, a' harmadikon N. L - *non liquet* betűk, 's miután fölszólítatott szavatolásra, azon táblácskák közül az egyiket vetette a' septum véginél egy fijókba bizonyos személyek' — *rogatores* — utasításuk szerint, és a' midőn egyik centuria, vagy tribusbeliek elvégezték, a' szavatok *custodes* nevű személyek által a' fijókból kivétetvén fölszámítatván, 's följegyeztetvén egy táblára pontokkal: kérültek elő más centuria - vagy tribusbeliek, kik hasonlóképen tettek azután mások, a' míg vége lett. Így történt a' szavatolás a' comitiákon akkor is, ha hivatalra kellett választani azon különbséggel, hogy akkor annyi táblácskát kapott mindenki, a' hányan voltak a' hivatalra vágyók — *candidati* —; a' táblácskák közül az egyikre egyik candidatusnak, a' másokra a' másoknak neve első betűje lévén fölírva. Így történt akkor is továbbá a' szavatolás, a' midőn új törvény, vagy valamely új rendelet hozatott, vagy had indítatott, csak akkor két két táblácskák osztattak ki, az egyikre U. R - *uti rogas*, a' másokra A — *antiquo* iratván.

b b) A' *quaesitorok*' *ítélet tétéleik*.

A' *quaesitorok* voltak bizonyos időre, bizonyos elküvetett vétekrőli *ítélettétel* végett eleinte a' királyoktól kineveztetett, azután a'

néptől rendszerint a' tributa cõmitiákon, 's néha a' senatustól inkább a' rendes hivatalbeliek, de néha hivatal nélküliek közül is választatott személyek. Számuk különböző, rendszerint kettő —*duumviri*—, néha három, néha csak egy. Hatalmuk tartott az ítélet tétel' végéig. Innen az ügy fennebb vitethetett.

c c) A' praetorok' ítélettételeik.

Miután a' perpetuae quaestiones létesítettek, négy praetorok a' közitélettételekre alkalmaztatván, azon négy praetorok ítétek rendszeren a' közügyekben, mégpedig vagy kiki magára egyedül, vagy kiválasztott bírák', esküdtek' collegiumával tanácskozva. Történt az is, hogy a' praetor ellévén nagyon foglaltatva, némelly ítélet tételre nem jelent meg, hanem bízta azt a' kiválasztott bírákra, elnökösködván akkor helyette ott a' legkitűnőbb érdemű *judex quaestionis*, vagy *princeps judicium* neven. Azon bírák pedig választattak az urbanus, vagy peregrinus praetor, némellyek szerint a' quaestor által eleinte a' senatorok, azután csak a' lovagok' rendjeiből, későbbre a' kettőből együtt, néha mind a' három rendből, az aerarii tribunusok lévén a' plebs' részéről, 's classisaik szerint bizonyos decuriákra osztattak p. o. senatoria decuria, vagy 1-a 2-a 3-a 4-a, a' quinta Caligula alatt lett. Számuk különböző időben különböző vólt, u. m. 300. 450. 600. 125. 300. 600. Életidejök

25-ön vagy 30-an felyül 60-on alól, Augustus' rendelete szerint 20 éveskor.

Testökre nézve épeknek, lelkökre nézve terhes véteknek még a' gyanujától is mentnek kellett lenniök, 's miután kiválasztattak, meg esküdtek a' törvényhez híven itélni.

Itt vádló lehetett akármellyik romai polgár, 's miután a' vád megtéetett a' praetor bizonyos napot rendelt az ítéletre, akkor az azon évre kiválasztatott ítélőbirák közül vagy sors által, vagy tetszése szerint birákat választott ki, megengedtetvén mind a' vádlónak, mind a' vád alattinak azok közül a' nékiek nem tessöket kivetni és azoknak helyökbe másokat tenni, 's a' birák a' praetor körüli székekre leültek, innen *assessore*s, *consessore*s, *concilium* nevök, azután az ügy' folytatása elkezdett, a' mikor is a' vádló maga', vagy segédje' vádját bizonyságok —*testes*— a' kik csak jó hírű nevű polgárok lehettek, írásbeli bizonyítmányok —*tabulae*— a' millyenek a' vád allatti' levelei, kezeirata, és a' vádalatti szolgájiból iszonyú kinzások — jelesen az *eculejus*, vagy *equulejus*, hévvas, forró szurok — által kivett vallomások által is megerösittetve többnyire tudományosan kidolgozott beszédben —*oratio*— bebizonyítani; a' vád alatti vagy magára, vagy patronusok, *advocatus*ok, *procurator*ok, *cognitor*ok, *laudator*ok által segitetve ügyét védeni törekedtek, 's miután így az ügy kihal-

gattatott, megvizsgáltatott: a' praetor a' bírákot szavatolásra fölszólitotta, 's azok eleintén élő szóval, későbbre a' praetortól kapott három három táblácskával — mellyek közül az egyikre C—*condemno*—, a' másokra A—*absolvo*— a' 3-dikra N. L—*non liquet*— volt írva — szavatoltak, a' tetszésök szerinti táblácskát vetvén egy a' végre kitett edénybe —*urna*—, némelleyek szerint fejer, és fekete kövecsekkelis, vagy calculusokkal —*niveis atrisque lapilis vel calculis*— inkább a' régi időkben. Ha a' szavatok egyenlők voltak, a' calculus Minervae szerint a' vádalatti fölmentetett, sőt föl akkoris, ha egygyel több volt a' vádló, a' Minervae calculust akkor a' más részhez adván, 's adni köteleztetvén az elnök.

Némelleyek szerint —jelesen a' császárok idejökben — innenis vitethetett az ügy a' senatus' eleibe.

B) A' Törvényekről.

Romában eleintén igen kevés törvények voltak, de az igazgatás' formája némű változásai, a' birodalom' növekedése, a' gazdagság' szaporodása, 's következőleg a' kicsapongás' a' véték' mind erősebb lábra kapása sok más körülményekkel együtt tömérdek számu törvények' íratásukat okozták —*corruptissima republica plurimae leges*. Tacitus Annales III. 27. — 's azok a' nagyon nevezetes 12 tábla törvényeket kivévén, mellyeken alapúl a' romai törvény és

törvénytan, vagy a' személyekről, a' kik által indítványba tétettek, vagy a' tárgyakról, mellyekre nézve irattak különböző neveket vettek föl. Nevezetesebb nevei a' romai törvényeknek :

a) *Lex* vagy *leges*, azonban csak szoros értelemben, mert széles értelemben *lex* tett a' kármelley rendeletet, mellyet egy felsőbb hivatalbeli tett egy alsóbb eleibe. A' legesek különbözőféle nevűek voltak p. -o. *consulares*, *tribunitiae*, *decemvirales*, *ensoriae*, a' mint t. i. ez, vagy amaz hivatalbeli indítványára hozattak.

b) *Rogationes*, mivel valamelly hivatalbeli indítványára —*rogante magistratu*— irattak a' törvények.

c) *Populiscita* a' centuriata comitiák' határozatai.

d) *Plebiscita* a' tributa comitiak határozatai, mellyek eleinte csak a' plebset kötelezték, majd — mint a' populisciták — mindeneket.

e) *Senatus consulta* a' senatus' többségének határozatai egy közdologban a' néptől is helyben hagyatva, különben kötelező erővel nem bírtak, főképen ha a' plebis tribunus ellenök szólott.

f) *Jus, jura*. *Jus* ugyan tulajdonképen tette azt, a' mi maga magában helyes, és ilendő, vagy a' mihez valamelly oknálfogva köttetve volt valaki, vagy a' mit a' törvény rendelt; de még is gyakran *leges* helyett használtott.

Lex gyanánt használtattak még az *edicta magistratum*, az az: a' praetorok, és néha a' curulis aediliseknek határozataik; *placita principum*, az imperatoroknak rendeleteik, parancsaik; *responsa prudentum*, az imperatoroktól kineveztetett juris consultusoknak ez, vagy amaz jogroli véleményeik, feleleteik.

C.) A' büntetésekről — *supplicia* —

A' büntetéseknek a' romaiaknál nyolcz nevei voltak:

1. A' *damnum*, vagy más névvel *mulcta*, ez eleinte állott ökrökből és juhokból, legfennebb 30 ökör, és két juh; de későbbre azoknak árukból egy juh 10, egy ökör 100 asra becsültetvén.

2. A' *vincula*, e' vagy különös az egyedek' házaiknál, vagy köz a' *carcerben*. Ancus Martius építetett legelőször illy carcert, 's Servius Tullius megnagyította azt, a' honnan annak földalatti része *tullianum* nével is neveztetett, vagy *robur*, *robus* nevekkal is épen az, vagy némellyek szerint egy más része a' *carcernek*.

3. A' *verbera* pálczák, vesszők, vagy korbácsokkal veretések.

4. A' *talio* megcsonkított tagéerti hasonlagi megbüntetés — szemet szemért.

5. Az *ignominia*, hivatalokbéli kivettetés, 's hivatalviselhetéstőli elzárattatás.

6. Az *exilium*, a' tűz és víz használása' megtiltatása — *interdictio ignis et aquae* — miut-

hogy pedig azok nélkül egy romai polgár sem élhetett: ez annyit tett, hogy ki kellett Italiából menni oda, hova tetszett. Augustus bevitte még a *deportatio* örökre egy helyre, és *relegatio* bizonyos helyre meghatározott ideig, de jogai, és vagyona' vesztese nélküli száműzetés' nemeit.

7. A' *servitus*, szolgaságba vettetés, ez inkább a' katonaság alóli maga kivonása, úgy a' census alái maga nem adása miatt.

8. *Mors*, e' vagy civilis, mint az exilium, és *servitus*, vagy *naturalis p. o.* halálra veretés, fejszével fővételés, megfojtatás, a' tarpeji kőszikláról, vagy a' börtönbeni roburrol le taszítás. A' császárok idejökben még többféle halálos büntetések is voltak, p. o. a' fenevadaknak kivettetés, elevenen megégettetés.

A' szolgák megverettettek, 's keresztre feszítettettek, magok tartozván vinni a' keresztet, 's bűnök egy czédolára iratva mejükre ragasztatott.

X. FEJEZET.

A' romai katonaságról —militia romana—

Noha a' romai birodalom olly' nagyrai növekedését, mellyhez hasonlót a' történeten nem említhet, több okok is segítettek, jelesen a' jó rendtartások, jó erkölcsök, böldegítő törvények, az igazság hamari kiszolgáltatása, a' szép mesterségek', és tudományok' gyakoroltatásuk,

a' ravasz politica: mind az által arra legtöbbet tett a' katonaság; mert fegyver által alapított a' romai birodalom, 's fegyver által is tartatott meg. Lássunk tehát a' katonáskodási rendszerről:

Már Romulus idejében létezett némű katonáskodási rendszer, több Tullus Hostilius és Tarquinius Priscus királyok alatt, ezen [két királyok ezen tekintetben nagy hírt nevetis szerzván, de a' consulok alatt sok változásokon ment át, 's akkor mivelletett ki, és tökélyesítettett inkább. Hogy a' katonáskodási rendszerrel annál tisztábban megismerkedhessünk, arról hat külön pontok alatt szólunk:

a) A' katonai választatásról, vagy kiállításról. b) A' katonaság közti különböző osztályokról, rendekről. c) A' fegyverekről. d) A' harczy rendszerekről. e) A' hadi jelekről. f) A' fenyítékekről, vagy büntetésekről, és a' jutalmakról szolván.

a) *A' katonai választásról, vagy kiállításról.*

A' romai nép hadakazò nép volt, 's innen tartozott minden romai polgár — kivéven a' papi, és némelly világi hivatalbelieket, úgy a' félszegeket, a' nép' és a' senatus' kegyökből némelly mentesítettek, továbbá eleintén a' legalsó osztálybeli, az az a' legszegényebb polgárokat, és a' libertinusokat is (: ezen két rendbeliek a' hajos sereghez tartozván, és csak

a' szükség idején, vagy későbbre alkalmaztatván a' katonáskodásra:) 17 éves korától fogva 46 éves koráig katonáskodni, mihelyt a' haza' szolgálatja kívánta; a' lovag 10 a' gyalog 16 hadakban megjelenni, 's ha azon kimért idő alatt betegsége vagy más terhes körülmények miatt azt nem tehetette, 50 éves koráig, azon túl mentlévén a' katonáskodástól. Senki addig városi hivatalt nem is viselhetett míg tízszere hadban nem volt —*decem stipendia non fecit*— 's a' kik nem akartak katonáskodni, veréssel is kényszerítettek, vagy pénzzel, sőt vagyonuk, és polgári helyök' vesztésével is büntetettek. A' szolgák nem katonáskodtak soha, csak az igen nagy szükség' idején p. o. a' cannaenali gyászos harc után, 's akkor is előbb szabadokká tételve —*manumissi*—

A' katona kiállítás a' katonáskodni kötelesek közül már így esett meg:

aa) A' városban: mindeneknek előtte tétettek annyi tribunusok — katonatisztek — a' mennyi a' megkívántató sereghez elég volt, azután a' consulok a' városi katonáskodni tartozó polgárokat a' praeco által a' capitoliumra, vagy a' Mars' mezejére fölgyűjtetvén, ott a' tribunusok azokat tribusonként sorsszerint előszólitották, 's az előszólitott tribusból egyszerre annyi egyenlőket választottak, a' hány legiot akartak csinálni, mindegyikbe t. i. egyet egyet, 's ezen rendszerrel addig mentek, míg a' megkívántatott katonai mennyiség meglett.

A' lovasság választatott a' lovagi rendből, minden gyalog legiohoz 300. Miután így a' választás megtörtént, mindenik legioból a' tribunusok által egy egy nagyon ügyes katona kiválasztatott, 's azok elől, utánok pedig a' többiek rendre a' katonai esküt, — melly előbb *sacramentum militare*, utóbb *jus jurandum* nével neveztetett — letették — *jurabant se pro viribus imperatori obtemperaturos, ducem secuturos, signa non deserturos.*

bb) Az italiai szövetséges városokban katonákat írtak össze a' romai vezérek, 's a' consuloktól meghatározott helyekre gyűjtötték.

E' volt a' rendes választás. Volt még rendkívül is a' hirtelen támadt lázzadások, vagy terhes hadak' — *tumultus* — idején, akkor a' nép összegyűjtetett, de minthogy a' rendes formalitás' megtartására idő nem volt: a' consul ezt mondotta: „*qui rempublicam salvam vult, me sequatur*“ 's így állított ki serget, ez *evocationak*, *conjunctionak* neveztetett, 's ilyenkor a' különben mentesítettek is fegyvert ragadtak.

b) A' katonaság közötti különböző osztályokról, rendekről.

aa) A' szárazoni katonaság. A' romai seregben a' legnagyobb osztály volt a' *legio*, 's a' *legio* állott Romulus' idejében 3000 gyalogból, és 300 lovasból, a' consulok' idejökben 4200 romai, ugyan annyi szövetséges gyalogból, 's 300 romai, és 600 szövetséges lovasból, összesen 9300 személyekből. A' romai

gyalogság *cohorsokra, manipulusokra, centuriákra* oszlott, egy *centuriában* 60 személy; egy *manipulusban*, melly nevét onnan vette, mivel hajdon zászló helyett egy marok szénát — *manipulum foeni* — használt, két centuriák, tehát 120 személy; egy *cohorsban* 3 egész, és egy fél manipulusok tehát 420 személy; egy legióban tíz cohors tehát 4200 személy lévén. Meg kell még azt is itt jegyezni, hogy a' gyalogság négy nemű volt, úgy mint:

Velites az az *levis armaturae*, a' kik régen *rorarii, accensi, ferentarii*, azután *velites*, későbbre *funditores, jaculatores* névvel nevezettek, ezek voltak a' szegényebbek, és ifjabbak közül, 's sorsuk kevésbe tisztességes.

Hastati a' veliteseknél valamivel többek; nevök a' hastáról, mellyel harczoltak régen de későbbre nem.

Principes nevök onnan, ' mivel a' *principio pugnabant*.

Triarii, pilani névvel is, mivel *cum pilis* — hajtó dárdákkal — harczoltak. Ezek leg idősebbek, leggyakorlottabbak, és vitézebbek. És már egy legióban voltak:

Velites: - - - - - 1200.

Hastati: - - - - - 1200.

Principes: - - - - - 1200.

Triarii: - - - - - 600.

Összesen — 4200.

A' romai lovasság' *alara*, *turmákra*, *de curiákra* osztatott, a' *decuriában* 10 személy, a' *turmában* 3 *decuria*, tehát 30 személy; az *alában* 10 turma, tehát 300 személy; 's egy *legioban* egy ala tehát 300 személy lévén.

Ezek szerint állott egy romai legio 4200. gyalogból, és 300 lovasokból, összesen 4500-ból, egyébiránt néha összesen 5—6 ezerből is az ugyan azon romai legiohoz tartozott szövetséges sereg 4200 gyalogból, 's 600 lovasból, összesen 4800-ból és így egy egész legio 9300-ból. Egy consuli hadi sereg rendszerint állott két legioból, tehát 18600-ból, 's a' két consuloké 4 legiokból 37200-ból. Azonban nem mindenkor csak két, vagy négy, hanem néha 20, 's még több legiok is voltak egyszerre kiállítva.

Az egész seregnek fővezére neveztetett *dux*, vagy ha magát arra érdemesítette *imperator* névvel, segéde, vagy helyettese, a' kit a' *dux* maga választott, de a' *senatus*' megegyezésével, *legatus* névvel. Alsóbb tisztek a' *gyalogságnál* a' *tribunusok* eleinte egy legionál három, később hat, eleinte a' királyoktól, azután a' consuloktól, későbbre részint a' consuloktól, részint a' néptől tétetve egy évig, vagy még tovább is, a' császárok' idejökben csak hat hónapokig tartó hatalommal, a' kik hivatalukot folytatták senatori, vagy lovagi méltóság' elnyerhetése' reménye' alatt. A' tri-

bunusokon alóliak a' *centuriones* minden manipulusnál egy egy, vagy Polybius szerint kettő kettő. Ezen centuriok között egyik első volt, 's neveztetett *primopilus*, vagy *primipilus* nével. A' centuriokat választották a' tribunusok az érdemesebb kőzkatonák közül, de gyakran a' consulok, 's proconsulok tették még pedig pénzzel megvásároltatva. A' centuriokon alóliak voltak: az *optiones*, más nevekkel *vragi*, *suc-centuriones*, kiket a' centuriok választottak kettő kettő egy centurio' hatalma alatt; továbbá a' *signiferi*, vagy *vexillarii* — zászlótartó — ugyan kettő kettő egy centurio' hatalma alatt a centuriótól választatva.

A' lovasságnál a' főtszít neveztetett *proefectus alae* nével, ezen alóliak a' *decuriones* egy turmánál három, 's első azok között az, a' ki legelőször választatott, mindenik decurionak volt még egy egy segédje *optio* néven. —

A' szövetségeseket tulajdon tisztjei kormányozták, tétetvén azonban azok a' consuloktól. —

b b) A' vizeni katonaság.

Hadakoztak a' romaiak a' vizen is hajokon, az illy hadi sereg, *classis* — hajos seregnével neveztetvén, csakugyan későbbben, mert ha nem nyilvános is az, hogy a' hajó készitést a' romaiak az első carthagoi hadkor tanolták meg egy történetből birtokukba jutott carthagoi

hajó' mintájára kezdvén készíteni; de a' történetben nem emlékezik a' cárthágobeli első had előtt a' romaiaknak hajos sergőkről. Lásunk itt először a' hadihajóról:

A' hadihajónak főbbrészei, és a' hajóhoz tartozott nevezetesebb részek voltak: *carina* az alsó, *prora* az első, *puppis* a' hátulsó része, *alveus* a' hasa, *sentina* az alveusnak feneké, a' hová a' víz beszívárgott, 's ott maradt, míg kitakarítatott; az oldalakon *remi* jukak az evező lapátok' számukra, lapátolván ott azokkal az evezők *remiges*, a' hajó hátulsó felén a' *gubernaculum* kormány, mellyet a' *gubernator* kormányzó igazgatott, némellyik hajónak az első felén is volt kormánya 's ekkor azon hajónak akármelly része lehetett első; a' hajó közepén állott a' *malus* árboczfa, 's ahoz kötelekkel *rudentes*, vagy *funes* kötözve az *antennae* vitorla rudak, és a' *vela* vitorlák; a' vitorla rudak' végökön *cornua* függöttek két kötelek *pedes*, mellyekkel a' vitorlákot jobbra és balra lehetett mozgatni; némelly hadihajók egésze a bevoltak földve, másoknak csak az első, és hátulsó részeik; azon eszköz, mellyel a' hajó megállíthatott *anchora* horgony, melly is eleinte kő, vagy ónnal megtöltetett fa, későbbre vas volt a' hajó' első részéről kötéllel vettelve a' víz' fenekére; nevezetesek még a' *retinacula*, azon kötelek, mellyekkel a' hajók a' szárazhoz húzattak, továbbá a' *portus* kikötő.

A' hajób' készítettett jegenye, czedrus, fenyő, cyprusfákból, némellyek tölgyfákból is. A' mi már a' hajos serget illeti:

Eleinte a' szárazoni katonák voltak a' hajósok is egyszersmind, de későbbre a' hajókra is rendes sergek alakítottak, 's azon katonák *classarii*, vagy *epibatae* névvel nevezettek, azonban a' hajoskatonai szolgálat kevésbé tiszteltetett, mint a' szárazföldi, 's innen gyakran csak a' szegény polgárok, és a' libertinusok alkalmaztattak arra. Az egész hajos sereg fővezére — az *admiral* — neveztetett *dux*, *praefectusque classis* névvel, 's volt igen gyakran valamelyik *consul*, vagy *praetor*, a' hajó, melly a' fővezért vitte, neveztetett *navis praetoria* névvel. Voltak minden hajókon még admirálok egy egy hajókoni katonaság' fővezérei *narchi*, vagy *trierarchi*, vagy *magistri navium* névvel neveztetve. A' hajos sereg' fegyverei voltak különöbben a' *rostrum* hajó' orra, mellyel az ellenség' hajójába kapaszkodhatott a' hajó, *harpagones* vas fogantyujú deszkák, *corvi* nevű machinák, *ferreae manus*, *turres* 's a' t.

c) A' fegyverekről.

A' fegyverek közönségesen kétfélék voltak t. i. sértők, és védők, azok *tela*, ezek *arma* névvel neveztetve.

A' sértő fegyverek.

aa) *Gladius hispanicus* vagy *lancea* nagyon hosszú, mind a' vágásra mind a' dőfésre

alkalmazható, minden katonák hordozták, különösbbe a' velites jobb oldalukon.

bb) *Hastae velitares* három láb hosszú, 's egy új vastag, kilencz újni hosszú hegyes vasvéggel — *mucro* — a' kik ezt hordozták *levis armaturae milites* névvel nevezettek.

cc) *Pila* — hajtódárda — szíjuval úgy felkészítve, hogy azzal vissza huzhatták, ez legnehezebb fegyver volt másfél singnyi hosszú hegyes vas — *mucro* — a' végén, különben maga 4 sing hosszú.

dd) *Conti* csak nem egyenlők a' pilához.

Továbbá *tela* és *sagittae* — nyílvevők. *Jacula* hajitatható dárda vagy nyíl. *Fundae* — parityák.

A' védő fegyverek.

aa) *Lorica* a' pánczélnak egy neme eleinte bőrből, 's innen a' neve, de későbbre vas, vagy pléhlanczocskákból készítve, azok *loricae hamatae*, ezek *squamatae* névvel nevezetve, továbbá *thoraces* névvel, mivel inkább a' mej' fődözésére használtattak, viselték az első osztálybeli polgárcatonák.

bb) *Scutum*, *clypeus*, *parma* — paizsok voltak mind, csak alakukra nézve különböztek, a' *scutum* tojásdad kerek 4 láb hosszú, harmadfél láb széles, több darabocská fából enyvvel és lenvászonnal össze raggatva, marha bőrrel bevonva, szélén köröskörül vassal megerősítve, belőlről a' közepében egy fogantyú — *umbo* —

vasból, a' gazdagoké aranyból, ezüstből fölfoglaltatva. A' scutumokra szoktak festeni is, in-nem lett az *arma gentilitia* név; a' *clypeus* a' scutumnál kisebb, kerek, 's inkább ércz-ből, kívülről a' közepén hegyesvas —*conum*— sérteni is, ha szükség; a' *parma* kisdud kerek fából bőrrel bevonva.

cc) *Galeae et cassides* föfedezők, a' *galea* vagy *galerus* erős bőrből, a' *cassis* vaspléhből, vagy más érczből, az ábrázatot nem fődte el.

dd) *Ocreae* szárfedező vasból, rézből szíj-jal a' szárra kötve, továbbá *caligae* bőrből, ez térdig ért, 's a' közkatonáktól használtatott.

A' fegyverek közé tartoztak még a' vár-rontatásra meg kívántatott *machinák*:

aa) *Agger* földből kövekből és fából a' végre készitetett töltés, hogy arról a' várba belehessen lövöldözni, vagy menni, vagy a' vár-beliekkel harczolni.

bb) *Turris* elrejtett kerekeken álló torony alakú előlről vassal megvert több emeletű fa-gépely —*machina*— mellyből a' vár oldalát bátorságosabban ronthatták, 's a' várba is könnyebben berohanhattak.

cc) *Aries* kosfő alakú vasvégű nagy fa-gerenda, használtatott a' kőfal rontásra külön is, de a' *turris* alsó felében is.

dd) *Ballista* olly gépelly melly által vassal megvert nagy fa gerendákat úgy lehetett a' várba hajítani, mint a' nyilvesszőket az ivvel.

ee) *Catapulta* olly' gépely, melly által malomkő nagyságú köveket, vagy egész kosár köveket, gyúlatható vagy épen égő anyagokat úgy lehetett a' várba lövöldözni, mint parítyával a' kis kövecset, még pedig olly sebességgel, hogy azok ott mindent összetörtek, vagy lángba borítottak.

ff) *Scorpiones* a' catapultához hasonló, de kisebb gépelyek.

gg) *Crates, vineae, plutei* vesszőkből sűrű fonatok, úgy deszkákból készített kerteletek a végre, hogy az ostromlók a' várból lövöldözők ellen azok által védettessenek.

hh) *Helepolis* egy torony alakú olly' gépely, melly a' katonákat védte, 's előre kinyúló vashegyeivel a' várat juggatta taszítatva.

ii) *Testudó* a' várat ostromlók' paizsaiknak fejkéfeletti olly szorossan egy más melleti tétetésök, miszerint a' várból levettetett kövek, 's fagerendák sem árthattak semmit a' katonáknak, mert a' paizsok által azok védettek mint a' tekenősbéka a' maga héjja által, 's innen a' neve is.

kk) *Corona* a' városnak gyalogság, és künnebb lovasság által olly' bekerítettése, hogy sem abba bemenni, sem abból kijóni nem lehetett, 's az egyszerre minden felől ostromoltathatott.

d) *A' harczyi rendszerekről.*

A' harczyra kiszállott sereg különböző alakokat vettfől, 's innen különböző neveket nyert,

p. o. *cuneus* ikszeg, *forceps* harapofogó, *turris* torony, *laterculum* téglá, *serra* fűrész, *orbis* kör neveket, és rendszerint úgy rendeltetett el, hogy az első rendben állottak a' hastati, a' 2-ikban a' principes, a' 3-ikban a' triarii bizonyos távolságra egymástól, a' velites a' rendek közé — *in viis* — vagy a' szárnyakra állítottak, a' lovagok a' sereg szarvára, az illy egész sereg jobb, és bal szarvaira a' szövetségeselek, 's a' midőn már (a' velites kezdvén meg mindenkor a' harczot) a' többi rendbeliek az ellenséget meg nem verhették sőt attól vissza verettek, akkor a' triarii, a' kik addig ültek — *sedebant* — felköltek, — innen a' *subsidia*, innen a' „*res ad triarios rediisse*“ közpéldabeszéd, 's rohantak az ellenségre.

e) A' hadi jelekről — *signa* —

A' romai hadiseregnek kétféle jelei voltak, u. m. némák, és hangolók; a' mi a' némákat illeti: mindenik manipulusnak volt néma jele — *signum* —, 's az eleintén egy marok széna, azután egy dárda, és azon rendszerint egy kéz, vagy egy arany, vagy ezüst paisz, azon a' Márs' vagy a' Minerva' képe lefestve, későbbben a' császároké is. A' lovasságnak jele neveztetett *vexillum* névvel, 's volt egy dárdára kifüggesztett négyszegü posztó daraból álló zászló arany betűkkel fölvarratva reája az *imperator*' neve. Az egész legio' jele volt egy arany, vagy némellyek szerint ezüst

sas egy dárdán állva, 's szárnyait kiterjesztve későbbben, az előtt némelly más állatok: jelesen farkas, ló, minotaurus.

A' mi a' hangoló jeleket illeti: ezek voltak

aa) *Tuba* hosszú egyenes muzsika.

bb) *Lituus* kevésbé horgadt.

cc) *Cornu* egészen horgas.

dd) *Buccinae* a' cornuhoz hasonló, csak kisebb muzsika, 's mindezek rézből. Dobjok nem volt.

f) A' katonai büntetésekről, és jutalmakról.

A' katonai büntetés a' tethöz mérve volt megveretés, árpa buza helyett, napi díj' megkevesebbítése, vagy épen elhúzatása, rendje megváltoztatása, gyalázatos elbocsáttatás, fővétel, megtizedeltetés, huszadoltatás.

A' katonai jutalom kétféle rendes, és rendkívüli; A' rendes:

aa) A' *fixetés*. Eleintén egészen 347-ig nem kapott a' romai katona fizetést, hanem tulajdon költségén élt, azon időn kezdve Julius Caesarig naponként öt assist, Augustus alatt 10 assist, Domicianus alatt honaponként 4. aranyat, a' centuriók két annyit, a' lovagok három annyit mindenkor, mint a' köz gyalog katonák.

bb) *Gabona, só, 's főzelék* is adatott, ezekből is a' centurio két, a' lovag három annyit kapott, mint a' gyalog közlegény. A' kato-

nák' italuk volt víz, vagy *posca* — eczettel elegyes víz.

A' rendkívüli jutalom volt egy rész a' ragadományból, szántóföldek, nem vasas dárda *hasta pura*, arany vagy ezüst nyakláncz, karkötő, néha zászlók is, továbbá különböző nemű koszorúk, koronák.

A' vezér jutalma az imperatori név a' katonáktól adatva, és a' senatustól megerősítve, továbbá a' *triumphus*. A' triumphus igen szép jutalom volt, 's határozottatott a' senatustól, néha a' néptől azon vezérnek, a' ki egy igazságos, és ellenséges hadban legalább 5000-et az ellenség közül levágatott, 's levágott, és a' birodalmot növelte. A' triumphus pedig így vitetett véghez: a' győzedelmes fővezér vissza jövén a' hadból, 's a' senatustól megnyervén a' triumphust, a' senatustól kitűzetett napon triumphusi öltözetben, borostyán koszorúval fölékesítve, egy négy fejr lovak által húzatott drága szekérbe föl állott, és a' Márs' mezejéről a' flaminius és maximus circusokan át a' triumphalis portához, onnan a' város főbb piacain a' capitoliumhoz vitetett virágokkal behintett úton, elől menvén a' senatus, azután nagy tömeg polgárság mind fejr köntösben régen; későbbre pedig elől mentek különböző muzsikuskok, és énekesek, azok után hajtattak az áldozatra szánt megaranyazott szarvu és fölkoszoruzott fejr fejr ökrök, ezekután vitettek az ellenségtől elvett ragadományok, to-

vábbá a' meggyőzetett népek' neveik fatáblákra íratva, és a' meg vett városok' képeik lefestetve; ezekután az elfogott királyok, fővezérek gyermekeikkkel, és hozzájuk tartozóikkal együtt lánczokkal megkötöztetve, ezeket követték a' lictorok csomó vesszőiket borostyánokba tekervén, 's sok énekesek, tánczosok, és egy néember köntösbe öltözött mozgalombeszéduök — *pantomimicus* — csufolva a' foglyokat, ezekután mentek jó illatú füstölgőket — *suffimenta* — vivó sok személyek, 's utánok mindjárt a' fővezér vitetett a' triumphusi szekeren gyermekeivel együtt, háta megett állván egy egyik kezében drága kövekkel csillogó arany koronát tartó szolgál, a' ki szüntelen ezen szókat kiáltozta hozzája „*gondold meg hogy te is ember vagy*“ utána mentek a' consulok, és senatorok mind gyalog, leghátúl a' győzedelmes sereg gyalog, és lőháton borostyánnal fölkoszorúztatva kiáltozván „*io triumphé*“. A' mikor a' fővezér' serge a' forumtól a' capitolium felé tért, a' fővezér a' fogoly királyokat és vezéreket börtönbe vitette, és megölette, ő pedig a' capitoliumba vitetve halálat adott Jupiternek, és más isteneknek a' győzedelemért, áldoztatott fejez ökrököt, arany koronáját a' Jupiter' kebelibe tette, 's azután a' capitoliumon a' város' főbjeivel — a' consulokat kivévén, a' kik nóha meghivattak, de egyszersmind az elem menetelre is megkértek, nehogy a' fő-

vezérnél ott felsőbb legyen - vendégeskedett, és annak végével a' néptől muzsikák közt fátylak, és lámpák mellett haza kísértetett. Némellykor a' győzedelmi pompa tovább tartott egy napnál. Ha a' fővezér vizen győzött, úgy a' triumphus neveztetett *navalis triumphus* névvel.

Ha a' győzelem kisebb volt, hogy sem triumphust érdemlett volna, akkor *ovatio* — kisebb triumphus — tétetett, a' mikor is a' fővezér nem szekeren, hanem gyalog, vagy lóháton ment myrthus koronával, 's juhot áldozott, innen a' neve is —

Némellykor a' senatus megtagadta a' triumphust, némű okot találván arra, 's akkor a' triumphus az Albanus hegyen történt.

Augustus után inkább a' császárok nyertek triumphust, a' fővezérek csak *triumphalia ornamenta* p. o. egy borostyán ágat.

A' legutolsó triumphus tétetett Romában Diocletianusnak és Maximianusnak 303-ban November 20-án. Konstánczinápolyban Belisariusnak a' Justinianus császár' fővezérének, a' midőn az Áfrikából győzedelmesen ment haza.

MÁSODIK RÉSZ.

A' romai nép' házi rendtartásai,
szokásai.

XI. FEJEZET.

A házassági rendszer.

a) *A házasság - matrimonium, connubium, conjugium.*

Ámbár sokan a' romaiak közül a' nőtelen életet a' leggyönyörűsebbnek, és egy érett gondolkodású férfiúhoz legméltóbbnak állították: de mégis többen voltak olyanok, a' kik azt a' polgárzatra nézve nagyon veszedelmesnek tartották, megházasodni, 's gyermekeket nemzeni pedig tisztességesnek; 's törvények által is szép jutalmokat határoztak azoknak számukra, a' kik sok gyermekeket nemzettek. — Azonban csak az egy feleségűség tartatott tisztességesnek, 's az is volt szokásban hosszason, Antoniusról említetik, hogy ő vett legelőször két feleséget, 's az ifjabb Valentiniánusról, hogy ő törvény által is megengedte, miszerint egy férfiú két feleséget vehessen: de azon törvény kevés ideig tartatott meg. Megkell itt előlegesen jegyezni, miszerint csak romai polgárok között lehetett törvényes házasság — *matrimonium justum, connubium, conjugium* — 's régibb időkben ingenuus, vagy ingenua libertinával, vagy libertinussal, sőt patriciusi rendbeli plebejusi rendbelivel sem kelhetett össze, és egy romai polgár nem romai [polgárral csak a' nép' vagy a' senatus', későbbi időkben csak a' császár' engedelméből.

A házassági rendes időkor volt a férfiura nézve a 14-ik, a leányra nézve a 12-ik év. Megelőzte a házassági összekelés a mátkaság, melly is így történt meg: a ki megakart házasodni, kérte — *stipulabatur* — nőül magának a némbert attól, a kinek az hatalma alatti volt, 's ha az abban megegyezett — *spondebat* — lett a kölcsönös egyezmény — *sponsalia* —, a mig azon egyeződés folyt, a férfi *sponsus speratus*, a némbert *sponsa sperata* névvel neveztetvén. Azon *sponsalia* pedig megeshetett csak a megegyezés által is, azonban gyakran az táblákra iratott — *tabulae sponsalitiaie nuptiales, dotales* — a jelen voltakak gyűrűjök által megerősítetett. — Adott ekkor a férfi mátkájának jegygyűrűt — *annulus pronubus* — a melly régen vas, később arany volt, zálog *-a rha-* gyanánt. Ezek így meglévén, szerencsés nap határozottatott a házassági összekelésre, 's akkor a házasság megtörtént még pedig háromféleképen. u. m.

aa) *Usu, vel usurpatione* úgy hogy a némbert a házasság megtörténhetése végett egy egész éven át a férfival lakozott.

bb) *Confarreatione* úgy: hogy a némbert tíz bizonyságok jelenlétökben a pontifex előtt áldozván tönkölybuza lisztet vagy czipót — *farr* — bizonyos szókat szólva a férfi kezei közé ment.

cc) *Coëmtione* úgy, hogy vásárt szinelve,

bizonyos pénzdarabokat adtak a' mátkások egy másnak, 's a' néember akkor a' férfiu kezei közé ment.

A' midőn már a' házasság' ezen háromne-
mei közül valamellyik megtörtént, következ-
zett a' jövendőlés —*auspicium*—; az áldozás
jelesen Júnónak; a' néembernek menyasszonyí
köntösbei felöltöztetése; estve az atyai háztól
a' paranympusok —jelesen égő fáklyát vivő
három ifjak — általi elragadtatása a' sabinai
némberek' elragadtatásukat ábrázolólag; kísér-
tetése sokaktól, 's azok között guzsalyat, or-
sót, és lent vagy gyapjat vivő szolgálóktól;
a' férj házába ugyan a' paranympusok általi
úgy bevitetése, miután az ajtót gyapjú fona-
lakkal fólékesítette, és disznó vagy farkas háj-
jal megkente — innen, az *uxor* név *unxor* he-
lyett — hogy a' küszöböt ne érintse; benn a'
házban a' kulcsokkal együtt a' házi dolgoknak
az új asszonyrai bízatásuk; tűz', és víz' az
eleibe vitetésük; végtére menyegzői vendégség
síposok' sípolásaik és gyermekek' énekléseik
között, a' kik jelesen *epithalamium*, *hymene-*
um, vagy *thalassio* nevekkal neveztetett házas-
sági énekeket adtak elő gyakran kiáltván: „*io*
Hymen hymenee, *io Thalassio*“,

A' szolgák közötti házassági összeköttetés
neveztetett *contubernium* 's magok a' házasok
contubernales nevekkal.

A' törvényesen férhezment polgár némbere-

rek neveztettek *matronae*, vagy *matres familias*, a' férhez nem ment 's még is férfiakkal időző némberek *meretrices*, *prostitutae*, *scorta*, *concupina*, *pellex* 's a' t. 's az ezen utolsó rendbeliökkel együtt lakozás *contubernium*, vagy *concubinatus* nevekkel.

b) *Az elválás -repudium, divortium -*

Romulusnak egy törvénye megengedte a' férjnek helyes okok miatt elválni nejétől, és csak a' férjnek, de a' helyes ok nélkül elváló férjre ugyan Romulusnak egy rendelete terhes büntetést is szabott. E' szerint a' romaiaknál az elválás törvény szerint is megtörténhetett, még is 520 éveken át nem történt egy elválás is, akkor legelőször Sp. Carvilius Ruga válván el nejétől azért, hogy a' gyermekeket nem szült: de azután nagyon szokássá vált az elválás, még pedig csekély okok miatt is, és nem csak a' férj, hanem a' nő is válhatott, 's vált is olly gyakran, hogy Seneca azt mondotta: „néhány asszonyok nem a' consulok, hanem férjeik számuk szerint számlálják éveiket“.

Az elválás ha csak a' mátkaság szeptetett meg, neveztetett *repudium* névvel, 's a' férj az arrhával, a' nő két annyit érővel büntetett; ha pedig egyik sem adott okot arra, semmivel sem; ha a' házasság semmisítetett meg, *divortium* névvel, és ekkor az elválásrai okok jó barátoktól megvizsgáltatván, helyben hagyatván, a' mátkasági egyezmény szétöretett,

a' kolcsok a' nótól elvétettek, és az elválás meg esett a' *confarreatio* szerinti házasságban áldó- zás —*diffarreatio*—, a' *coemptio* szerintiben el- bocsáttatás —*remancipatio*— által, 's az elvá- lásrai okok megvizsgálatásukra megjelent jó barátok annak idejében a' censoroknak eskü- vés mellett megjelentették az elválásrai okok' helyes voltukat. Az elváláskor a' férj ezt szok- ta mondani: „*collige sarcinulas, exi, valde fo- ras*“ a' nő: „*valeas, tibi habeas tuas res, red- das meas*“. Az elvált nő legalább tíz hónapo- kig tartozott gyászköntösben járni, 's ha az alatt férjhez ment, infamisnak tartatott. Sza- bad volt ugyan a' néembernek másod- ízben is férjhezmenni, de a' nem tartatott tiszteséges- nek.

XII. FEJEZET.

A' Gyermek.

A' házasság szerint a' gyermekek vagy tör- vényesek vóltak *legitimi* —vagy törvénytelenek *illegitimi*—, 's ezen utolsók négy neműek, u. m. *naturales*, a' kik concubinától, vagy öz- vegytől, vagy szűz leánytól, —*spuriü*— a' kik meretrixről, *adulterini* a' kik férjes parázna nótól, *incestuosi*, a' kik vérágyból születtek.

Szokásban volt a' romaiaknál a' született gyermekeket ki tenni, hogy mások fölvegyék, 's ámbár a' mint időnként szelidültek a' romai- ak, ezen szokás lassanként ritkult, de mégis

a' császárok alatt is tartott. — De szokásban volt az is, hogy mások' gyermekeit fíjokká fogadják — *adoptio* — és azokat gyermekeik gyanánt nőveljék.

A' gyermekek nevet kaptak születésök után a' 8-ik és 9-dik napokon, a' leány gyermekek t. i. a' 8-dik a' fiu a' 9-diken azon napok *lustricus dies* névvel neveztetvén, 's miután annyira nővekedtek, tanítatni kezdettek; a' mikor is ezen rendszer használtatott: a' tanulni kezdő gyermeket tanítani kezdettek az atya, vagy az anya, 's azokan kívül a' házi nevelők — *ludimagistri*, *primimagistri*, *magistri litterarii* — az olvasásra, írásra, számokra, 's a' *paedagogi* a' jó erkölcsi magaviseletre, gyakran szolgák vivén ezen ellemi tanítói kötelességet. Azután küldötték az oskolákba, jobbnak tartván a' sok gyermekek között tanítatni gyermekeiket, mint külön, Paterculusnak is ama szavai figyelemre méltatván, „*aemulatio alit ingenia, et nunc invidia, nunc admiratio incitationem accendit*. Kétféle oskolák voltak pedig u. m. különösök — *scholae privatae* — mellyeket kiki tetszése szerint a' felsőbbség' közbenjövetele nélkül létesíthetett, vagy különös házaknál, vagy a' theatrumban, vagy a' basilicákban, vagy a' templomokban; és közök — *scholae publicae* — mellyeket a' felsőbbség létesített szép fizetést rendelvén az azokbani tanítóknak. Ilyen közoskolák voltak az Athenaeum, Capi-

tolium, és a' *Pergulae magistrales*. Az iskolákban tanítók közül a' nevezetesebbek voltak a' *Grammaticusok*, a' kik tanították a' grammaticát, magyarázták a' régi *historicosokat*, és poétákat, 's azoknak megértetésükre készítették a' gyermekeket, történeti, és régiségi kútfőkből is világosítgatván, 's a' könyvekbe becsúsztott hibákat is jobbitgatván, — továbbá a' *Rhetorok* a' kik az ékes beszédre tanították a' tanulókat.

A' tanulás' tárgyai közit igen nevezetes volt a' görög nyelv, a' görög *historicosok*, poéták, orátorok, *mathematicusok* megérthetésök, és a' görög ékesen szóllásrai juthatás végett, melly által az'tán a' romai ékesen szóllásra könnyen ellehetett jutni; legnevezetesebb pedig az ékes beszéd — *eloquentiae studium*—. Tanulták azonban még a' *philosophiát*, *jurisprudentiát*, *mathematicát* 's a' t. 's a' 17-ik évben katonává kelletvén lenni, azután a' katonamozdulatokat, gyakorlatokat, és a' hadi tudományokat is. Felkeresték a' tanulni vágyók a' Román kivüli nevezetesebb iskolákat, a' milyenek voltak *Athenaeben*, *Apolloniában*, *Rhodusban*, *Mithylenében*, *Massiliában*. Létesítették könyvtárokát, még pedig az egyedek különösöket — *B. Thecas privatas* — 's *Augustus* közkönyvtárákat — *B. Thecas publicas* — jelesen az *Octaviát*, és *Palatinát*. —

XIII. FEJEZET.

Az étel, ital, vendégség.

A' romaiak a' legrégibb időben igen egyszerűen éltek!, 's napjában csak egyszer ettek, 9 órákor, és a' coena névvel neveztetett; de későbbben gazdagodván négyszer, sőt ötszer is u. m. reggel 3. órákor reggelit —*jentacutum*— 6 órákor ebédet —*prandium*—; azután ozsonnát —*merenda*—, 9 órákor vacsorát —*coena*—; 's némellyek azután még *commessatio* néven. Ettek pedig eleinte az asztalhoz ülve, későbbben az asztal mellé heveredve az asztal körül létezett rendszerint három ágyakba —*triclinium*— mellyekben szőnyeg, 's azon nagy párnák voltak, heveredvén egy ágyba rend szerint hárman, vagy négyen úgy, hogy lábaikat egyik a' másik' háta megé nyujtották, 's fejüket az ágyban fennebb fekvő ködöke' arányában helyeztették. A' vendégségi evés állott három részekből, az első az étvágy készítés, a' mikor tojás is adatott fel, 's ez *antecoena*; a' második az evés, e' *coena*, a' harmadik az úgy nevezett második asztal, e' *mensa secunda*, vagy *mensa pomorum* névvel neveztetett, innen „*ab ovo ad mala usque*“ jelentette, az egész evéskori időt. Ital illyenkor rendszerint bor volt, némellynél vízzel elegyítve, 's itták azt az úgynevezett *Thaliarchus* — rendszabó— rendelete szerint.

XIV. FEJEZET.

Az öltözet.

A' romaiaknak nevezetesebb öltözeteik voltak:

1-ör *Toga* gyapjuból készült ujjatlan kerek öltözet. Eleinte közhelyen ezt viselték mind a' férfiak, mind a' némberek úgy, hogy valamint a' görögök a' *palliumról palliati*, úgy a' romaiak a' *togáról togati* névvel neveztetek; de későbbre a' némberek elhagyták, és *stolát*, az az: aranyas szélű újjas, bokáig érő bársony tunicát vettek fel — *tunica manicata*, et *talariis* —, 's a' togát a' némberek közül csak az erkölcsstelenek és szölgalók. —

A' togának különböző nemei voltak u. m.

a) *Alba* a' rendes színű, innep napi.

b) *Candida* tündöklő fejeér, a' midőn cretával megfejerítetett, viselték a' hivatalt keresők 's innen azok neveztetek *candidati* névvel.

c) *Pulla* fekete, viselték a' gyászolók.

d) *Sordida* szennyes, viselték a' vádaltatiak

e) *Laxior* bőv, viselték a' gazdagabbak.

f) *Angustior* szűkebb, viselték a' szegényebbek, és a' takarékosabbak.

g) *Praetexta*, mellynek az alsó széle körskörül bársonnyal meg volt prémezve, viselték a' leánykák, míg férjhez mentek, a' fiu

gyermekek 17 éves korukig, továbbá a' nagyobb hivatalbeliek, a' senatorok, és a' főbb papok.

h) *Virilis*, tiszta gyapjuból, viselték az ifjak, a' midőn a' praetextát letették, e' neveztetett *pura*, vagy *libera* togának is.

i) *Picta* arannyal remeklőleg — *opere phrygio* — himezett bársony toga, pálma ágak is varratván reája, a' honnan *palmata* névvel is neveztetett, viselték a' fővezérek győzedelmi pompájuk' tartatásakor.

h) *Trabea* gerenda alakú csikokról így neveztetve; e' völt vagy tiszta bársonyból az istenek öltözete, vagy bársony és skárlát az auguroké, vagy bársony fejjel elegyítve a' királyoké.

2. *Tunica* gyapjuból készült fejjér a' togánál rövidebb és szűkebb előbb újjatlan, később újjas öltözet, viseltetett a' toga alatt.

Több nemei vóltak a' tunicának is, u. m.

a) *Tunica laticlavia*, mellynek mejjén le az övig, vagy végig egy vagy inkább két széles hosszukó négy szegü szeg alakú bársony csikok voltak, viselték a' senatorok.

b) *T. angusticlavia* keskeny szegalaku bársony csikos, viselték a' lovagok.

c) *T. palmata* bársonyból, mellyre arany pálmaágak varattak mesterségesen, viselték a' fővezérek győzedelmi pompájuk tartatásakor.

d) *T. recta*, mellyen a' csik egyenesen lefelé ment, vagy a' melly nem óvedztetett, hanem egyenesen le csüggött.

3-or A' tunicán alól még más tunica a' férfiaké *subucula* vagy *interula*, a' némbereké *indusium*, vagy *indusia tunica* névvel neveztetve.

4-szer *Palla* némbéri öltözet, melly a' stólán kívül viseltetett és bokáig leért.

5-ör *Paenula* utraivaló öltözet eső, és por ellen vagy bőrből vagy gyapjúból a' togánál rövidebb és szűkebb.

6-or *Sagum* görögösön *chlamis* a' tunicán kívül viseltetett kapocscsal össze akasztatva toga helyett, rövidebb a' togánál, hosszabb a' tunicánál; e' katonai öltözet volt, 's az imperatoré, melly bársony, és arany volt, *paludamentum* névvel neveztetett.

7-er *Laena* görögösön *chlaine*, tömöttebb a' hideg ellen, ez is a' tunicán felyűl viseltetett, jelesen evés, és fürdéskor.

8-or *Lacerna* tömő t a' sagumnál hosszabb és bővebb; ehez járult néha *cuculus*, melly a' főt, és vállat fődte. — Ezen három utólsók a' városban ritkán viseltettek, hanem inkább az úton, vagy a' hadban.

Lábaikon viseltek kemény bőrből, lágy írhából, sőt lenből is készült lábbeliket — *perones*, *mullei*, *calcei*, *sandalia*, *solea*, ezen utólsó csak a' láb' talpát, a' többiek az egész lábat, 's még a' lábszárat is félig fődven, 's szíjuval fűzetvén vagy köttetvén föl.

A' némberek viseltek fejökön mitrát, 's főékességük voltak: *fasciae*, *reticula*, *vittae*,

flammeum. A' férfiak fületlen fővel jártak, egyébaránt a' játékokon és innepeken viseltek gyapjuból készült sapkát —*pileus*— az utazásban kalapot —*petasus*—.

XV. FEJEZET.

A' Pénz.

Valamint más népeknél úgy a' romaiáknál is a' legrégibb időkben nem volt ki vert jegyzett pénz, hanem a' csere használtatott vagy úgy, hogy egyik kelme a' másikért adatott, vagy úgy, hogy bizonyos mértékű ércz —*aes rude*— vétetett föl közmértéknek, a' honnan a' pénz' különböző nevei mértéket is jelentettek.

A' közvélemény szerint Servius Tullius kezdett rendes pénzt készíttetni, arra bizonyos állatok —*pecudes*— képét veretvén, a' honnan a' *pecunia* név lett. Azonban a' csak rézből volt —*aes*— 's innen *aes*, vagy a' többes számban *aera* az írónál használtatik általában a' pénz helyet; ezüstről későbbre a' város' építése után 484-en; aranyból még hatvankét évvel későbbre kezdett pénz veretni; 's ha azon idők előtt használtattak arany vagy ezüst pénzek, azok külföldiek voltak.

Anyagukra nézve a' római pénzek három neműek voltak u. m. réz, ezüst, aranypénzek. Lássunk azokról rendre: 's

1-ör A' rézpénzekről.

A' legelső romai rézpénz volt *as*, egyéb-iránt az *as, eis*, egy —jelentett minden olly egy egészet, a' melly 12 részekre osztatott, 's azon 12 részek külön külön más más nevekkel neveztettek. — A' pénzt jelentő *as* neveztetett *assis* névvel is, 's a' régibb időkben nyomott egy fontot, 12 unciát, jegye L. betű volt, az az *libralis*, és méretett, innen *pendere—solvere*, innen *stipendium* —díj— *a'stipe, et pendere*. Az asnak részei voltak *semis*, fél *as*, jegye: s. betű, és hat kis golyó, vagy kőr; *quincunx*, öt uncia, jegye öt kis golyó; *triens* az *as*' egy harmada, jegye négy kis golyó; *quadrans* az *as*' egy negyede, jegye 3 kis golyó; *sextans* az *as*' egy 6-da jegye két kis golyó; *uncia* az *as*' egy 12-de, jegye egy kis golyó, 's mindenknek a' másik oldalán egy hajó. Az *as*' és ezen előszámlált részei neveztettek *aes grave* köznévvvel, mivel névi becsökkel egy volt valódi becsök; de a' kárthágói második had körül a' pénz' szúke miatt két unciás *assis* verezett egyik oldalán kettős Janus, a' másikon egy hajó' orra vagy fara lévén, azután egy unciás, későbbre fél unciás is —*uncialis, semuncialis*—, 's ezek már nem *aes grave* névvel neveztettek. Egyébiránt az *as*' külső érteke örökké ugyanaz volt; hogy pedig a' mostani forgásban létező pénzhez mérve mennyit érhetett, a' felett különbözők a' vélemények, né-

mellyek 12 mások 8 garasnyira, mások 4 garasra és hét 12-öd garasra, sokan egy krajczárra tévén ezüstben.

2-or Az ezüst pénzekről

A' legelső ezüst pénz volt *denarius*, ért 10 libralis ast, 's mintán az as kissebbítetett 12, 's azután 16 assisokat, némellyek szerint 13 és egy 2-öd, de némellyek szerint 15 xrokat ezüstben, mintegy 1. görög drachmát, egy 4-ed siklust. Ez a' *denarius*' közép becse, 's rendszerint enyiben számítatík. Veretett egy font ezüsből 96, azután: 84. 88. 's később 100 *denarius*, egyik oldalán Roma istenaszszonynak a' feje, a' másíkan egy szekér két, vagy négy állatoktól húzatva, innen *bigati*, *quadrigati* nevekkel is neveztetett, jegye X. A' *denarius*' részei *quinarius*, fél *denarius*, jegye Q vagy V- *victoriat*us, a' győzedelem' fölvert képéről; *sestertius* egy 4-ed *denarius*, tehát két és fél as, 1. garas, vagy is 3 krajczár, csak nem egyenlő egy görög obolushoz; ez *nummus* névvel is neveztetett, mivel leginkább használtatott, jegye L. L. S. vagy H. S. vagy I. I. S.

Megjegyeztetik, miszerint, a' hól a' romai íróknál *denarius* vagy *sestertius* fordul elő, örökké egy *denarius*ban 10, egy *sestertius*ban két és fél ast kell számítani, ha az író, maga más utasítást nem ad.

Említetnek még az ezüst pénzek közt li-

bella, egy as; *sembella*, fél as; *teruntius* egy 4-d denarius.

3-or *Az arany pénzekről.*

Arany pénz Romában 546 körül kezdett veretni, neve annak *aureus*, becse 25 denarius, vagy 100 sestertius. Veretett egy fontból 40. Későbbre más érczek is elegyítetvén közébe több, de akkor a' becse is változott úgy, hogy egy régibb arany ért mintegy két és fél magyar aranyokat, az újabb jelesen az ifju Theodosiusé csak egyet. A' régibb aranyakra verettek azon képek, mellyek az ezüstekre, az újabbakra a' császárok képei. — Egy nevezetes neme az aranypénznek a' *solidus*, ez a' későbbi időkben veretett aranyból más érczel meg nem elegyítetve.

Veretett a' pénz a' Juno moneta templomában, innen a' *moneta* neve.

A' pénzszámításban használtatott még a' sestertium, vagy sestertia: E' nem volt pénz' neme, csak mennyisége, tévén egy sestertium 1000 sestertiust, 's ha a' számjegy igehatározólag —*adverbialiter*— p. o. így: *septies novies, decies*, eleibe tétetik annyiszor 100,000 sestertiust, a' septies, novies, decies után mindenkör a' *centena* a' sestertiumban a' *mille* oda értetvén. Használtattak továbbá még a' *libra*, és *pondo*, 's egy libra ezüstön 100. denarius értetik, egy libra aeris mintegy sestertium.

Említetnek a' romai íròknál idegen pénz-
mek is jelesen görög pénzek: u. m.

Drachma — egy denarius — mintegy öt garas,

Tetradrachma — 4 denarius mintegy egy rfor.

Obolus — egy 6-ad drachma vagy denarius,
kisebb egy sestertiusnál valamivel.

Mina — 100 drachma vagy egy font ezüst.

Talentum — 60 mina.

XVI. FEJEZET.

A' romai mértékek.

Mint nálunk, úgy a' romaiaknál is a' mér-
tekek az anyagokra 's a' mérés' millyenségére
nézve különbözök voltak:

1-ör A' nehezég szerinti mértékek *libra*
más névvel *as*, *pondo* — 12 uncia vagy 24 loth;
a' libra' részei mint a' pénz nemei közt az as-
nak u. m. *sextans*, *quadrans*, *triens*, *quincunx*,
semussis, *uncia*.

2-or A' kiterjedvény szerinti mértékek: *di-
gitus* négy árpa szem; *pollex*, egy hüvelyk, egy
czoll; *palmus*, 4 digitus, vagy 3 pollex; *pes*,
4 palmus; *cubitus* 6 palmus vagy másfél pes;
passus, 5 pes; *pertica*, 10 pes; *stadium* 125
passus; *milliare* 1000 passus, vagy 8 stadi-
um; *jugerum*, hosszára 240, szélességére 120
pes; tehát 28800 □ lábnyi hely,

3-or A' folyó anyagokra nézve *culeus*, 20
amphora; *amphora* más nevekkel *quadrantal*;
cadus a' görögöknél *metreta*, vagy *ceranium*,

2 urna vagy 48 sextarius; *urna*, fél amphora vagy 24 sextarius; *congius* 6 sextarius; *sextarius*, 12 cyathus; *cyathus*, 4 *coclear*, vagy a' mennyit egyszerre lelehet nyelni, 's a' poharak már a' cyathusok' számukról nevezettek *sextans*, *quadrans* 's a' t.; *acetabulum*, a' cyathusnál valamivel nagyobb.

4-er A' száraz anyagokra nézve: *modius*, egy 3-ad amphora vagy 26 és két 3-ad libra; *demensum*, 4 modius; *medimnus*, 6 modius.

XVII. FEJEZET.

A' temetési rendszer.

A' temetési rendszer nagy gonddal vitetett véghez a' romaiaknál azon köz hiedelem szerint, hogy az el nem temettettek' lelkeik nem nyughatnak, hanem a' föld alatti Styx folyó körül száz évekig koborolnak; eltemették tehát a' romaiak halottaikat, 's a' kit eltemetlen meghalva találtak, arra is legalább egynehány darab földet, vagy néhány köveket vetettek, mielőtt pedig eltemették volna, ezt a' rendszert tartották meg:

Az atyafiak a' haldokló körül állva, utolsó lehelletét kifogták vagy beszívták, 's miután megholt, szemeit bezárták, nevét háromszor, vagy négyszer felkiáltották, azután a' földre letették, meleg vízzel megmosták, megkenték, tisztességesen felöltöztették, szá-

jába a' Charon' számára egy quadrans pénzt tettek 's lefektették lábbal, és ábrázattal az ajtó felé, a' 8-ik napon kivitték] nagy pompával égő gyertyák és fákják mellett különösen a' gazdagabbakat, a' senatorokat, császárokat, énekesek és muzsikusok is menvén elől halotti énekeket énekelve -*cantilenam funebrem*- mellyek a' halot' dicséreteit foglalták magokban. Szokás volt ilyenkor pénzen sírókat fogadni a' halotnak a' keservesekkel együtti megsíratására.

Az előbbkelőnek temetésekor a' holt test a' házból vitetett a' piacra, 's ott a' fiu, vagy valamellyik atyafiu a' rostrumról dicsérő halotti beszédet tartott, onnan a' temető, vagy *rogus* helyére, melly a' városon kívül volt az út mellett, 's ott eltemettetett eleinte; 253-*n* vagy még előbb kezdve pedig az Antoninusok utolsó idejükig oltár alakra készíttetett testégetési farakáson, *pyra*, az fáklyával gyujtatván föl, megégettetett azután tüzes harna hajdonborral, később időkbén vízzel kioltatott; és esontjaival együtt urnába tétetett virágok, 's jó illatú más anyagok is elegyítettvén közibe.— Akkor a' jelen voltak egy rendes pap, *sacerdos*, által háromszor tiszta vízel megprecskeltettek, 's visszatérni akarva *ultimum*, vagy *extremum vale* vagy *salve* szókat mondottak, az urna pedig a' temetőbe tétetett, és a' temetőre sírkő, név, és *sit tibi terra levis*, vagy *mol-*

liter ossa cubent szók, vagy röviden a' név mel-
lé: S. T. T. L. betük iratván fel. A' temetés
így megeshvén, a' jóbarátok, és atyafiak megfö-
rödtek, és tort —*convivium funebre*— tartottak,
a' 9 ik napon azután áldozás történt —*novem-
dialia sacra*—.

A' hét honapason alóli csecsemők nem éget-
tettek meg, hanem eltemették.

HARMADIK RÉSZ.

*A' romai népnek vallásos rendtartásairól,
szokásairól.*

XVIII. FEJEZET.

A' romai vallásról közönségesen.

A' vallásos rendszer Romában sok külön-
böző változásokon ment át. Eleinte a' nyo-
moson vizsgálódott tanolt Varro szerint a' ro-
maiak mint egy 170. éveken át, semmit
sem tudtak az istenségnek valamelly testi alak-
bani kiábrázolásáról, Tertulianus szerint: „*non-
dum tum ingenia graecorum et tuscorum fingen-
dis simulacris urbem inundaverunt*“; kevés iste-
neket imádtak, 's isteni tiszteletjük nagyon
tisztá, és egyszerű volt. — A' Numa' remek
míve volt az, a' ki a' romaiakot azon vadság-
ból, melly a' hadakozó Romulus alatt mind in-
kább inkább növekedett, kívánván kivenni,
azoknak a' vallásról, erkölcsről fogalmaikat

tisztábbakká tette, tanítván az istennek lelki, testetlen, és láthatatlan természetére, eltörölvén az az előtt szokásban volt emberreli áldozást, úgy minden véres áldozási rendszert, hogy a' népben emberhez illőbb érzéseket ébresszen föl. De az ezen alapokból folyt vallásos rendszert azután a' hatalmasok uralkodási kevély vágyaikkal nem egyeztethették meg; tehát azt változtatgatni kezdték érdekeik, czélzataik szerint; így pedig maga a' vallás a' politikának szolgálójává alacsonítatott, ögyvelegjévé a' csudálatos czérémoniáknak, titkoknak, homályos isteni szózatoknak, mellyeknek magyarázásuk a' papokra bízott, 's mellyek által az isteni jelek, és az azokbóli magyarázások, jövendölések iránt elfogult nép a' hatalmasok' czélzataik, vagy a' polgárzat' érdeke szerint vakon vitetett. Az Istenek' száma ekkor tömérdek nagyra növeltetett, sok nevezetes emberek, és még város is, sok természeti és történeti jelenetek, sok erények, és indulatok istenekké tétetvén, sok idegen istenek tisztelésük elfogadtatván, 's ég, föld, földalatti helyek, kútfők, folyók, tengerek, erdők, mezők, ligetek azokkal, mint istenekkel, megtöltetvén, 's már minden fontos jelenet, vagy tett, akármihezi kezdés azoknak tanácsukból, azoknak nevökben, azoknak védelmök alatt történni állítatott 's így a' vallás a' polgárzat érdekével szorosán összeköttetett.

A' mint szaporodott az istenek' száma, úgy változott az isteni tiszteleti rendszer; szokásba jött a' véres áldozat, 's tömérdek állatok áldoztattak meg a' megharagudott istenek' megengeszteltetésük 's kegyök végett. Az erkölcs azonban a' vallás' illy változása mellett hosszason a' maga tisztaságában megmaradt, 's az egyenesség, igazság, hívség, illendőség, hazaszeretet, adott szó' vagy eskü' szentsége főbb erényei közé tartoztak a' romai népnek több századokon át; Livius szerint az erkölcsi romlottság egy nemzethez sem csúszott olly későre be, mint a' romaihoz. De későbbre a' vallás' tekintete a' hatalmasabbak miatt, a' kik a' vallásból keveset kezdettek csinálni, alább alább szállván, az erkölcs is megromlott, a' bujaság, fősvényesség, kevélység, a' pénz' határtalan szeretete, megvesztegethetés csúszott be úgy, hogy Jugurtha 660 körül Romából, miután a' sok igazságtalan, és gonosz tettei miatti méltó vádalól ajándékaiért több ízben a' Romából küldetett követek által föl mentetett, Romába idéztette, 's ekkor büntetését sejdítve, elszökvén ezt mondotta: „*o urbem venalem, et cito perituram si emptorem invenerit*“, azon városról, mellyben az előtt mintegy másfél száz évvel az epirusi királynak Pyrrhusnak követje, és barátja Cineas ónvallomása szerint egy ajtót sem talált, melly az ő megvesztegetni vitt aranyai előtt megnyílt volna.

Egyébiránt a' romaiak vallás tekintetben a' görögököt követték, 's nagyobbára a' görög nemzet' isteneit, vallásos rendtartásait, szokásait vettékbe, ha megváltoztatott neveken is.

XIX. FEJEZET.

A' romai vallásos rendszerről különösen.

A' romai vallásos rendszer' előadásában öt fő pontokat lehet és kell megkülönböztetni, u. m. kiket tiszteltek a' romaiak isten gyanánt? kik vitték véghez az isteni tiszteletet? hól? miből állott és mimódon vitetett véghez? 's rendszerint mikor? Ezek szerint elsőben szólunk az istenekről. 2-or a' papokról, 3-or a' szent-helyekről, 4-er magáról az isteni tiszteletéről, és 5-ör az időről, mellyben véghez vitethetett az isteni tisztelet.

XX. FEJEZET.

Az istenekről.

Sok isteneik voltak a' romaiaknak, 's Cicero ama szavai szerint: „*totum prope coelum nonne humano genere completum est*“ azok többnyire valamelly tetteikről nagyon nevezetes emberekből lettek. Nem egyenlő méltóságúak voltak pedig azok, hanem némelyek nagyobb, mások kisebb méltóságúak, 's a' szerint osztattak *in deos majorum, et minorum gentium*, vétetvén az osztály és név a' senatus két részei osztatásáról, 's neveiről. Lássunk ezekről rendre:

1-szöris *Dii majorum gentium*.

A' *dii majorum gentium* voltak 20-an 's ezek viszont két renbeliek, u. m. *dii consentes, et dii selecti*.

A) *Dii majorum gentium consentes* - a' *consulendo*, vagy némellyek szerint a' *considerando qua considerentes, vel consentientes*.

A' *dii majorum gentium consentes* voltak Ennius' ama verse szerint:

Juno, Vesta, Minerva, Ceres, Diana, Venus, Mars Mercurius, Jovi', Neptunus, Vulcanus, Apollo, 12-en, hat férfi, és hat néember istenek. A' mi ezeket külön külön illeti:

a) *Jupiter*. A' nagyobb méltóságú valmint minden romai istenek közt a' legelső volt Jupiter: alakulván ezen név némellyek szerint *zeys pater* görög szókból, mások szerint *juvanspater*, mások szerint *deuspater, diuspiter Jovispater* szókból; ezen utolsó a' helyesebb, 's a' Jovis név némellyek szerint a' Jéhova zsidó szóból. Született Jupiter Saturnustól, és Rheától Creta| szigetben, 's fölnövekedvén az atyjától elvette a' birodalmot, és azt még két férfi testvéreivel úgy osztotta fel, miszerint magának a' földet és a' léget vette, Neptunusnak a' tengert, Plutonak az alvilágot adta.

Neveztetet még *feretrius* — a' *ferendo*, mivel nekie vitettek a' legnagyobb, vagy drágább ragadományok; *elicus ab eliciendo*, mivel azt hitték, hogy őtet bizonyos versezettel az ég-

ből lelehet hívni tanácsadás végett; *stator a' sistendo*, Romulustól neveztetvén így, mivel a' sabinai némberek elragadtatásukért őtet meg-támadott Sabinusoktól megszalasztiatott sergét az ő könyörgésre Jupiter szaladásában meg-állította; *capitolinus* a' capitoliumról, a' ho-lott tiszteletére egy templom volt; *tarpejus* u-gyanazon templomról, mivel az a' tarpejus he-gyen volt; *latialis* vagy *latiarius* — a' *Latio*, mi-vel Tarquinius Superbus rendelete szerint egész *Latium'* lakosi tartoztak őtet tisztelni; *Dies-piter*, napnak, és világosságnak atyja; *Jupiter lapis*, azon kövecsről, mellyet esküvéskor a' romaiak kezökben tartottak; *hospitalis*, ven-dégi jóg' megtartására ügyelő; *vejovis*, mintha csak ártásrai hatalma lett volna, továbbá *pon-sor*, *imperator*, *jussor*, *victor*, *tonans*, *ultor*, *conservator*, *optimus maximus*, *olympicus*, *sum-mus Jupiter*, *pater divumque hominumque*, *di-cum pater*, *atque hominum rex* etc. nevekkelis.

Festetett többnyire egy éléfant csontbóli thronban ülve jobbjában királyi pálczát, bal-jában menykövet tartva, 's melléje egy sas, melly szent madara volt. — Jupiternek volt szenteltetve a' fák közül a' cserefa. Szolgálat-jára voltak Mercurius, továbbá Hebe az if-juság' istene, és Ganimedes gyermek, mint pohárnoka. — Neje volt Juno. —

b) *Juno* — a' *juvando* — Jupiternek test-vére, és neje, az isteneknek királynéjok, a'

házasságra, és gyermek szülésre felvigyázó, továbbá a' gazdagságokra, és országokra is gondoskodó isten asszony. Neveztetett még *regina*, *regina deorum*, *matrona*, *materfamilias*, *juga* - házasulandókat összekötő, *pronuba* — házasulandókra gondoskodó, *lucina* — a' születendőknél világosságot adó, *sospita* — megtartó, *moneta* — intő, nevekkel is.

Festetett thronon ülve királyi öltözetben, mellette a' páva, mint szent madara. Szolgálatjára volt Iris.

c) *Vesta*. Két Vestáról van emlékezet, az egyik nagyobb, Uranusnak neje, Saturnusnak anyja; a' másik kisebb, Saturnusnak és Rheának leánya, a' ki szüzességet fogadván magtalan maradt. Romában inkább ezen kisebb tiszteltetett, neve: *hestia* - tűzhely - görög szótól, mint a' mellyen tiszteletére örökös tűz égett, vigyázzván arra a' vestalisok. Istene a' tűznek, őrije a' háznak, szent állatja a' szamár.

d) *Minerva* - a' *meneo* vagy *moneo* — más névvel Pallas a' bölcsességnek, szép mesterségeknek, továbbá a' hadaknak és fegyvereknek istene. Született a' Jupiter fejéből. Neveztetett még *armipotens*, *tritionia virgo*, mivel Afrikában a' Triton folyó mellett láttatott meg legelőszőr, *attica*, vagy *cecropia*, mivel Athenaeben tiszteltetett leginkább, nevekkel. Szent madara a' bagoly, szentfája az olajfa.

Festetett egy fegyverbe öltözött leány' képeben, szép de komoly tekintettel, égszin kék szemekkel, sisak a' fején, 's azon egy tolltaréj, jobb kezében egy dárda, baljában az Amalthea kecske bőrével behuzatott paízs, melly Aegis névvel neveztetett, 's annak közepén a' Medusa' irtoztató feje.

e) *Ceres* — ezen megavult szótól *cereo* — *creo* — Saturnusnak és Rheának leányuk, a' gabonának, földmivelésnek és törvénynek istene. Neveztetett még *alma* — *ab alendo* — és *legifera* nevekkal is. Festetett bokáig leérő hosszú köntösben, gabonafő, vagy mák koszorú a' fején, egyik kezében fákját, a' másikban sarlót tartva.

f) *Diána!* — *dea Jana* — Jupiternek és Latonának leánya, a' vadászat' és erdő' istene. Más nevei: *latonia virgo*, mivel örökre szüzön maradt, *lucina ilithya*, és *diva genitális*, mivel a' szülő asszonyoknak segítő védelemmel lenni gondoltatott, *noctiluca*, *siderum regina*, *trivia*, mivel szobrai oda helyeztettek, hól három utak összeértek, továbbá az égeni neve *Luna*, az alvilágban *Hecate*. Szent állatai az ebek, szent fája a' fenyőfa.

Festetett szétbocsátott hajjal, kezében ívet és nyilvesszőket tartva, körülötte vadászebek, 's vadász eszközök.

g) *Venus* — a' *veniendo*, mivel a' szerelem mindenekhez eljut. Némellyek a' Jupiter

és Dione leányuknak tartják, többen a' tenger habjából születettnek; a' szerelem, és szépség' istene. Neveztetett még; *venus marina*, *erycina*, egy siciliai Eryx nevű hegyről; *cluacina* — a' *cluere* — tisztítani, mivel temploma azon helyre építetett, a' hól a' romaiak, és sabinusok fegyvereiket lerakván, a' hadtól magokat megtisztították, és kibékültek, *libitina* mivel templomába, minden halotért egy nummust kellett tenni, *cytherea*, mivel Cythere szigetre szállott ki a' tengerből; *cypris*, *dea paphia*, *Venus amathusia*, *Venus idalia*, *regina Cnidi*, *Venus cnidia* — nevekkel is. Férje volt Vulcanus. Szentfája a' myrtus, szent madara a' galamb. Követői voltak két fiai: Eros, a' szerelem' előhozója, és Anteros, a' kölcsönös szerelem' szerzője, vagy a' szerelem' elenyésztetője (a' két-Cupidok) továbbá a' három grátiák u. m. Aglaja, Thalia, Euphrosine, és végtére a' nymphák, kik az össze fogodzott mezítelen grátiákkal tánczoltak.

h) *Márs* vagy *Mavors* Junonak apa nélkül született fija, a' hadakozás' istene. Neveztetett *gradius* — a' *gradiendo* névvel is. Szent állatai a' farkas, harkály, 's leginkább a' ló. Neje volt *Bellona* a' leánytestvére, 's egyszersmind kocsissa. Festetett égő ábrázattal többnyire szekeren vagy lóvan ülve, dárdával és korbácscsal fölfegyverkezve, kakas mellette.

i) *Mercurius* — a' *mercibus*, Jupiternek és

Májának (az Atlas király leányának) fíjok, Jupiternek, és a' több isteneknek követjök, a' beszélésnek, továbbá a' kereskedésnek, nyereségnek, tolvajságnak vagy lopásnak, úgy minden mesterségeknek istene, ő vezette a' meghaltak' lelköket is az alvilágba, 's onnan vissza ha szükség volt. — Festetett szép ifjú alakban kalappal és aranyas szárnyas lábakkal, kezében vesszőtt, békeszerző pálczát tartva, mellyre két kigyók tekeredztek föl. Tiszteletere a' hármás, vagy négyes utaknál sok oszlopok állitattak föl, *mercuriales*, görögösön *hermae* névvel neveztetve.

k) *Neptunus* — a' *nubendo*, *hoc est tegendo*, a' Jupiter' testvére, a' tenger' istene, a' lovaglás' mesterségének feltalálója. Más nevei *con-sus* — a' *condó*, *aegeus* mivel Eubea szigetben Aegae városban tiszteltetett leginkább. Neje Amphitrite. Festetett öreg alakban háromfogut tartva kezében, többnyire állva szekérben, mellyet tritonok, tengeri lovak, vagy delphinnek húztak. Szent állatja a' ló.

Voltak még több tengeri istenek is, jelesen *Oceanus*, 's neje *Thetis*; *Nereus*, 's neje *Doris*; *Portumnus*, vagy *Portunnus* — görögösön *Palaemon* a' *Matuta* vagy *Aurora* fíja, a' kikötő helyek istene, továbbá, *Doto*, *Galatea*, *Triton*, *Proteus*.

l) *Vulcanus* más névvel, *Mulciber* — a' *mulcendo h. e. molliendo*, Júpiternek, és Juno-

nak fija, a' tűznek, és kovácsoknak istene. Neje Venus, kovácslegényei a' Cyclopsok.

m) *Apollo* Jupiternek és Latonának fija, az orvoslás, költészet, jövendölés, muzsika, nyíllali lövöldözés' istene. Más nevei *Sol*, *Phoebus*, *Apollo delius*, mivel Delos szigetben született, 's ott oraculumais volt, *patareus*, mivel Lyciának Patara városában gondolatott némelly hónapokon át lakni, *cynthius*, a' Cynthus hegyről, *pythius* a' Python kigyóról. Szentfája a' borostyán, szent madarai az ölyv és holló. Festetett szakállatlan ifjui alakban, lebocsátott hajjal, jobbában ívet, és nyilveszszőket, baljában lantot, és citerát tartva.

Apollohoz, vagy némellyek szerint Minervához tartoztak a' kilencz Muzsák u. m. Calliope, Clio, Erato, Thalia, Melpomene, Terpsichore, Euterpe, Polyhymnia, és Urania, Jupiternek és Mnemosynének leányaik, a' kik heliconides, parnassides, pierides, castalides, thespiades, pimpliades nevekkel is neveztettek.

B) *Dii selecti*.

A' *Dii selecti* voltak nyolczan, hat férfi, és két némben. Illyenek:

a) *Janus* az év' istene az ajtó' őrje. Neveztetett *claviger*, mivel kulcsot hordozott, *patulejus* és *clusius*, mivel az ő tiszteletére építetett templom Romában a' béke' idején kinyitott (ez 724 évek alatt csak háromszor történvén meg) a' had idején bezáratott.

b) *Saturnus* az égnek és földnek fija, az időnek istene. Neje *Rhea*. Testvérei *Titan*, és *Oceanus*. Fijai *Jupiter*, *Neptunus*, *Pluto*, a' kik által birodalmától megfosztatott, Italiába szaladt, és ott hosszason lappangott, végére *Janustól* uralkodó társúl fogadtatván, a' mezei embereket emberhez illőbb életre szoktatta.

c) *Rhea* a' *Saturnus* neje. Neveztetett *Tellus*, *Ops*, *Cybele*, vagy *Cybebe*, *magna mater*, *mater deorum*, *berecynthia*, *idaea* nevekkel is.

d) *Genius* a' természet' istene, védisten, nemtó. Azt hitték hajdon, hogy minden helynek, sőt minden embernek tulajdon geniussai vannak mégpedig kettő: egy jó és egy rossz, 's éppen azért tömérdek sok geniusokat gondoltak lenni, és kiki a' magáénak születése' napján áldozott virággal, borral, kenetekkel, tömjénnel.

A' Geniussal atyafiasok a' *Penates*, és *Lares*. Ezeket némellyek egyféléknek tartják, de nóha gyakran fölcseréltetnek egyik a' másikkal, ímégis különbözők voltak; a' *Lares* egy családnak, a' *Penates* egy városnak vagy polgárzatnak őristenei, azok inkább emberi, ezek isteni eredetűek lévén, azok a' pitvarban a' tűzhely körül viaszképekben kiábrázoltatva, kutyabőrrel bevonatva helyeztetve, ezek a' ház' belső részében, vagy közhelyen jelesen a' *Capitoliumban* tiszteltetvén..

e) *Sol* a' csillagok fője. *Sol* némellykor egy *Apollóval*, de néha attól megkülönböztetik, tartatván a' *Saturnus'* testvére *Hyperion* és *Thalia* fijoknak. Leánya volt *Aurora*, fija *Phaëton*, követöji a' hórak, az az: az év' négy részei u. m. a' tavasz, nyár, őszi, tél.

f) *Luna*. *Luna Dianával* egy volt némellykor, de gyakran attól megkülönböztetett, tartatván a' *Sol'* leánytestvérenek.

g) *Pluto*, a' *Jupiter'* testvére, az alvilág' istene. — Neveztetett *Orcus* — *ab urgendo*, *Jupiter stygius* az alvilágban *Styx* folyóról. Neje volt *Proserpina*, a' *Jupiter'* és *Ceres* leányuk, a' ki még *Hecate* névvel is neveztetett, és *Dianával*, 's *Lunával* gyakran felcseréltetett, továbbá *trivia* névvel is, mivel a' hármasútak hatalma alatt voltak, 's azokon tiszteltetett. Tartatott a' bűbajos mesterség istenének, és költetett három fejűnek, u. m. lo, kutya, ember fejűnek, mivel hatalmát három helyeken gyakorolta t. i. az égen, földön, és föld alatt.

Voltak még az alvilágnak több istenei is különösön: a' *Párkák* a' *parcendo*, *Jupiternek* és *Themisnek*, vagy csak *Noxnak* három leányai, u. m. *Clotho*, *Lachesis*, *Athropos*, kik közül az első az ember' élete' fonalát ereszteti, a' 2-ik nyújtani, a' harmadik elmetszeni gondoltatott, továbbá a' *Furiák* a' *Nox'* leányai, a' büntető vagy kínozó istenek, ezek is hárman u. m. *Alecto*, *Tisiphone*, *Megaera*; neveztetvén *Dirae*

Eumenides és *Erinnyes* nevekkel is; továbbá *Somnus* és *Mors*.

h) *Bacchus* Jupiternek és Semelének fajok, a' bor' istene. Más nevei *Liber*, *Liberpater*, *Dionysius*, *Lyaeus*.

2.) *Dii minorum gentium*.

A' *Dii minorum gentium* voltak:

A) Az *Indigetes*, érdemeikért megistene-sítetett emberek, más névvel *Heroes* — hősök. Illyenek:

a) *Quirinus* vagy *Romulus*, Mársnak és Rhea Sylvia vestalisnak fajok, Roma városnak alapítója. Neje volt *Hersilia*, a' ki hasonlóképpen az istenek közé számíthatott *Hora* néven.

b) *Hercules* Jupiternek, és az Amphitrion király nejének a' thebei Alcmenének fajok. Noha több Herculesek voltak, de mindazoknak tetteik, jelesen: 12 nagy tettek azon egy Herculesnek tulajdonítattak, a' ki Thebében király volt. Neveztetett: *Hercules musagetes*, vagy *Hercules musarum*, *Hercules sancus*, vagy *sanctus*, *sanctus pater*, *dios fidius'*, az az: *Dios filius*, vagy némellyek szerint *deus fidei* nevekkel is.

c) *Castor*, és *Pollux* Jupiternek és Tyn-darus spártai király nejének Ledának fijaik. Neveztettek *tyndaridae*, *gemi*, *dioscuri* nevekkel is. Festettek lóháton ülve, csillag fejökön. Tiszteltettek a' hajókázók által, mint a' kiknek azok' csillagai föltetszve, vagy lehaladva bizonyos jó, vagy rossz időt jövendöltek.

d) *Aeneas*. e) *Roma*, nevezetve *aeterna*, *invicta*, *septicollis* nevekkel is.

Továbbá az indigetes istenek közé számláltattak Julius Caesar, Augustus Octavianus, és azután következett császárok közül sokan, 's azoknak nejeik', leány testvéreik', leányaik: az istenek közé helyeztetésük megesevén a' Márs' mezején halt tetemeik' megégettetésökkor, sokak pedig még életökben is isteni tisztelettel illetetvén.

B) A' *Dii semones* — *semihomines*, olly' emberek, a' kiknek tetteik nem voltak olly' fényesek, hogy azokért az istenek közé számíttassanak, de még is tiszteletet érdemlők. Ezek között a' nevezetesebbek:

a) *Pan*, Mercuriusnak' és az arcadiai *Penelopenak* fajok, a' pásztorok' istene. Tisztelete legrégibb, jelesen az arcadiaiaknál, innen *deus Arcadiae* névvel is neveztetett, neveztetett továbbá *lycaeus*, és *tegaeus* nevekkel is Arcadiáról, és Arcadiának némelly helyeiről. Tiszteletetését Evander vitte Italiába', 's ott *Inuus* neven neveztetett. Pan tartatott a' rögtöni megijedés', és minden oknélküli félelem' szerző okának, innen az olly' megrettenés' *panicus terror* neve,

b) *Faunus*. Faunust némellyek Pánnal egynek tartják, de sokan Pántól különbözőnek, neve a' *fando*, mivel sokat jüvendőlt. Neje *Fauna*, más névvel *Fatua*. Sokan azt állítják,

hogy éppen ezen Fauna volt az, a' kit Romában *Bona Dea* neven tiszteltek, 's a' kinek templomában férfiu nem jelenhetett meg.

c) *Sylvanus*, *Sylvanus* is gyakran felcseréltetett Pánnal, vagy Faunussal, a' mezőnek istene, a' határoknak örje.

d) *Vertumnus* vagy *Vortumnus* — a' *vertendo*, mivel azt hitték, hogy minden alakra magát változtathatja, az idő változásainak, és a' vásárlásnak istene.

e) *Pales*, a' pásztoroknak, és a' pásztorok' nyájaiknak istene.

f) *Flora* a' virágok' istene, különben egy híres buja némben.

g) *Terminus* a' határok', vagy a' szántóföldek' határai istene.

h) *Aesculapius* az Apolló fija, az orvoslás mestersége' istene.

i) *Pomona* a' gyümölcs' istene.

k) *Priapus* a' Bacchus és Venus fajok, a' kerteknek istene és örje.

l) *Nemesis* a' boszúállás' istene.

m) *Victoria* a' győzelem istene.

n) *Silenus* a' satyrusok és faunusok, mezei istenek.

o) A' *Nymphák*. A' *Nymphák* a' helyekről, holott tartozkodtak, tiszteikről, mellyeket folytattak, különböztek egymástól, osztattak égiekre, földiekre, tengeriekre, vagy folyó víziekre. Az égiek közönségesen tartattak a' meg

haltak' lelkeiknek; a' földiek közül némellyek vigyáztak az erdőkre, neveik *dryades*, *hamadryades*; mások a' hegyekre, *orcales*, mások a' havasokra, völgyekre: *nypaeae*; a' tengeri és folyó víziek *najades*, *potamides* nevekkal nevezettek.

Az említettteken kívül még sok jelenetekre nézve csináltak a' romaiak magoknak isteneket, a' millyenek: *Dea natio*, *Levana*, *Cunina*, *Potina*, *Edusa*, *Fabulinus*, *Murcia*, *Horta*, *Strenua*, *Orbona*, *Naenia*, *Averruncus*, *Angeron*, sat-

Istenek gyanánt tiszteltettek még az erények, indulatok, és más hasonlók, jelesen: *mens*, *virtus*, *honor*, *fides*, *spes*, *pudicitia*, *concordia*, *clementia*, *pax*, *quies*, *salus*, *felicitas*, *libertas*, *fortuna*, *voluptas*, *cupido*, *pavor*, *pallor*, *audacia*, *tempestatas*, *febris*.

Eleinte tilalmas volt Romában az idegen istenek' tisztelése, de terjedvén a' romai birodalom' határai, idegen istenek is kezdettek tiszteltetni, jelesen sok egyiptomiak. A' nevezetesebbek ezek között:

Isis, más neve *Dea linigera*, mivel a' lenkészítés' feltalálójának tartatott, követője volt *Anubis*, hasonló a' görög *Hermeshez*, a' romai *Mercuriushoz*.

Osiris az *Isis*' testvére és férje. Ezen *Osiris* egy *Typhon* nevű testvérétől megöletett, 's lelke egy ökröbe ment, azután az egyiptomiak azon ökröt, melly *Apis* névvel nevezte-

tett, 's fekete volt csak némelly pettyek vagy foltok lévén rajta, nagy tisztelettel illették, 's a' midőn az meghalt, vagy elenyészett, egész Egyiptom gyászba öltözött, és gyászolt mindaddig, míg egy hasonló ökröt találtak, akkor azt Memphisbe a' fővárosba vitték nagy örömmel. Neveztetett Osiris *Serapis* névvel, 's atól a' betegek álomlátásban kívántak jövendőt.

XXI. FEJEZET.

A' papokról.

A' papok a' romaiaknál nem voltak a' polgárok' többi rendjeitől külön választatva, ugyanazon férfiak alkalmaztatván a' világi és papi hivatalokra azon különbséggel, miszerint papokká inkább a' nagyobb tekintetűek és méltóságúak választattak, főtekintetbe vétetvén még az ép test is; továbbá a' papi hivatalt életük végéig folytathatták, némellyek semmi esetben attól meg sem is fosztathatván, a' midőn világi hivataluk a' rendszerint változott.

Megkell itt előlegesen azt is jegyezni, miszerint a' papok a' katonai szolgálattól, 's minden rendkívüli terétől mentek voltak.

A' papok két rendbeliek voltak: olyanok, a' kik nem köteleztettek a' sok istenek közül csak egynek tisztelésére, és olyanok, a' kik csak egy istennek tiszteletét vitték véghez.

Az első rendbeliek közé tartoztak:

a) *Pontifices*. Létesítették Numától, a'

ki is a' patriciusok közül négy pontifexeket tett, de azután 454-n a' plebejusok közül is még négy, 's későbbre ezen nyolczhoz Sulla által még hét adatván, tizenötre számosítottak; az elsőbben létesített nyolcz' követői *majores*, a' többi hét *minores pontifices* nevekkal neveztetvén, 's ezek együtt egy testületet —*collegium*— csináltak ki, főjük neveztetvén *pontifex maximus* névvel. A' midőn valamelyik' helye üresen maradt, azon hely a' többi pontifexek által töltetett be egy ideig, azután a' tributa comitiákon választás által; a' pontifex maximumé örökké a' tributa comitiákon a' pontifexek közüli választás által. Tisztök volt a' vallásra tartozott minden dolgokról itélni, vallásos rendtartásra illet törvényeket hozni, minden más papokat, 's azoknak szolgáljukot kötelességök teljesítésére szorítani, a' hibázókat megbüntetni. Tekintetök, és hatalmuk olly' nagy volt, hogy a' mit három pontifex erősített, az elég szentnek tartatott, különösen a' pontifex maximumé igen nagy. A' pontifex maximumi méltóságot a' Lepidus' halála után magához ragadta Octavianus Augustus, 's azután a' császárok viselték Gratianusig, nagy Theodosius megszüntette, valamint a' pontifexi hivatalt is.

b) *Augures*. Létesítette Romulus, tévén hármat a' három tribus' száma szerint, azután egy még adatott azokhoz, és így lettek négyen, 's ezek patriciusi rendbóliek, 454-n a' plebejusok

közül is tétettek ötön, 's így összesen kilenczen, későbbre Sulla 15-re számosította, az első közöttök neveztetvén *magister collegii* nével. Megkell jegyezni, miszerint az augurok hivatalukat nem veszthették el, nem a' néptől választattak, hanem magok töltötték be az üres helyet, tekintetők kevéssel kisebb volt a' pontifexekénél. Tisztók a' madaraknak repülésökből, kiáltásukból, evésökből jövendőlni, vagy a' véletlenül elejökbe ötlött négy lábu állatokból, és más jelenetekből is.

c) *Aruspices*. Az aruspexek is Romulustól létesítettek, 's eleinte hárman voltak, de későbbre több számra növeltettek. Tekintetők sokkal kisebb volt az előbbeni két rendbeli papokénál elannyira, hogy némelly időben a' senatusba be sem vétettek.

Tisztók az áldozatra szánt állatból, jelesen annak levágattatásából, belső részeiből, megégettetéséből, 's az akkor abból fölemelkedett füstből, és akkori más jelenetekből jövendőlni.

d) *Quindecimviri sacris faciundis*. Ezeknek létesítetésökre alkalmúl szolgáltak bizonyos könyvek, mellyek *sibillini versus*, vagy *libri* nével neveztettek, illy' módon: Tarquinius Superbushoz, a' mint sokan állítják, ment egy Amalthea nevü idegen asszony, 's kilencz könyveket vivén, kérte a' királyt, hogy azokat vegye meg, de a' király sokalván a' könyvek' árukat nem vette meg. Az asszony ekkor elé-

getett a' könyvek közül hármat, 's a' többit vissza vitte a' királyhoz 's a' midőn a' király ezúttal sem vette meg azokat, viszont elégetett hármat, és a' megmaradt három könyveket újra a' királyhoz vitte, épen annyit kérvén azokért, mint előbb a' kilenczért. Ekkor a' király az augurok' tanácsukból megvette azon három könyveket, 's az asszony' javaslására azoknak őrizésökre két előkelő férfiakot rendelt. Ezeknek számuk 387-n tizre növeltetett öt a' patriciusok öt a' plebejusok közül tétetvén, Sulla idejiben pedig tizenötre, ezek neveztettek: *quindecim viri sacris faciundis*. 670-n a' Capitoliummal együtt ezen sybillini versus czimű három könyvek elégtek, de minden jövendőló helyek fölkerestetvén, a' jövendőló papoknak útasításukból, 's töredéki jegyzeteikből a' quindecimviri más sybillini versus czimű könyveket készítettek. Tisztök azon sybillini versus czimű könyvekre gondot viselni, azokból a' terhes körülmények között, minthogy a' romai birodalom' sorsa azokban megiratvalenni gondoltatott, a' senatus' parancsára vizsgálódván tanácsot adni, bizonyos szertartásokat a' könyvek' utasítása'szerint véghez vinni; úgy a' százados játékokról is gondoskodni. A' régi sybillini versus czimű könyvek tartattak a' Jupiter' templomában, az újak az Appolló' templomában, mig nagy Theodosius' rendeletéből Stilico által elégettettek.

e) *Fratres aruales vel ambaruales*. Eredetük így történt: a' midőn Acca Laurentia — Romulusnak nevelője — tizenkét fiai közül, a' kikkel együtt innepeket szokott vala tartani, egyet a' halál miatt elvesztett: Romulus ajánlotta magát azon megholt fjuhelyett fiává, 's magát, és azon 11 fajakot nevezte *fratres aruales* vagy *ambaruales* névvel, mivel némelly közinnepeken áldozatokat — *ambarualia* — tettek azért, hogy a' szántóföldek sok gabonát teremjenek. A' *fratres ambaruales* hivatalukat folytatták halálukig, tisztök lévén évenként az aratás' kezdete előtt a' föld' termékenységéért áldozni.

f) *Curiones*. A' midőn Romulus a' népet 30 curiákra osztotta, az ő rendeletéből mindenik curia egyet egyet maga közül kiválasztott, a' ki az egész curiáért a' vallásos szertartásokat véghez vigye, 's az neveztetett *curio*, a' hely a' hova egy curia összegyűlt *curia* nevekkel. Harminczan voltak a' curiók, 's főjök a' *curio maximus*, a' ki a' *curiata comitiá*-kon tétetett.

g) *Septemviri epulonum*. Eredetök ez: a' midőn a' pontifexek a' sok innepek' tartásuk által fölötte megterheltek: tétettek három férfiak a' kik a' játékokoni szent vendégségeket intézzék el a' szent szertársásokkal együtt. Sulla azon háromhoz tett még négyet, 's így lettek heten, neveztetvén *septemviri epulonum*.

névvel. Ezek tartoztak a' pontifexekhez, 's úgy tétettek, mint azok.

h) Feciales. Létesítette Numa, jobban elrendelte Ancus Martius, voltak húszan. Tisztök hadat mondani, szövetséget eszközölni, 's arra vigyázni, hogy a' romaiak csak törvénszerű hadat folytassanak. Itéltek a' szövetségeseken elkövetett méltatlanságokról is, 's arról is gondoskodtak, hogy a' követek meg ne sértsenek, a' nem törvényesen köttetett békét fölbontották. Egy ment ezek közül az ellenséghez akkor, a' midőn azt haddal akarták a' romaiak megtámadni; egy béke vagy szövetségkötés végett is.

i) Sodales Titii, vel Titienses. Létesítette Tatius sabinus király, vagy Romulus a' Tatius' tiszteletére. Tisztök csak nem a' volt, a' mi az epulonum septemvireké.

k) Rex sacrorum. Tétetett a' királyok' kiűzöttetése után azon vallásos szertartások elvégzése végett, mellyeket az előtt a' király vitt véghez; függött a' pontifextól, 's más hivatalt nem folytathatott. Tétetett a' centuriata comitiákou a' patriciusok közül, nője *regina*, a' ház mellyben lakott *regia* névvel neveztetek.

A' második rendbeli papok az az: az olyanok közé, a' kik csak egy egy istennek tiszteletére voltak köteleztetve, tartoztak:

a) Flamines. Ezek Numától létesítetve vol-

tak hárman u. m. *flamen dialis*, a' Jupiter' papja, a' kinek lictorai, curulis sellája, 's praetexta togájais volt, és a' senatusban megjelenhetett, de lóval nem vitethette magát, nem nézhette meg a' váron kívüli felfegyverkezett hadi serget, nem maradhatott egy éjjen is a' városon kívül, nem kényszerítethetett esküvésre, házassága nem törettethetett föl, ha nője, a' ki *flaminica* névvel neveztetett, 's ugyanazon szertartásokra köteleztetett, megholt, nem folytathatta hivatalát, hanem arról tartozott lemondani 'sat; *flamen martialis*, Mars' papja, a' dialishoz legközelebbi méltóságu; *Flamen quirinalis*, a' Quirinus' papja: de időfolytában még 12 adatott hozzájuk, más isteneknek tiszteletére, ekkor az első három *majores*, ezen utólsók *minores flamines* nevekkel neveztettek, és azok csak a' patriciusok, ezek a' plebejusok közül választattak, *prodebantur*, a' tributa comitiákon; a' majoresek helyet foglaltak a' pontifexek collegiumában. Hivataluk örökös volt, de mégis veszeshették, ha rosszul folytatták.

Miután a' császárok az istenek közé számítottak, mindeniknek tulajdon flamenei lettek, mind a' mellettis, hogy azoknak még más papjai is voltak *Sodales* néven, a' millyenek voltak *sodales augustales*, *hadrianales* 'sat.

b) *Salii*, a' Márs' papjai. Eredetök így történt: a' Numa' idejében egyszer a' midőn a' dögvész rettenetesen pusztított Romában, az

égből egy réz paizs leesett, 's azzal a' dőgvész megszűnt; akkor Egeria nymphea azt jövendőlven, hogy az a' város, a' mellyben azon paizs tartatni fog, a' leghatalmasabb leend: Numa azon paizst Mársnak szenteltette, 's még sok ahoz hasonlót csináltatván, tizenkét patricius ifjakot, kiknek szülői még éltek, kiválasztot, és arra rendelt, hogy azon paizsokat —*ancilia*— Martius' calendásán úgynevezett *saliaria carmina*, vagy *assamenta*, *examenta* énekelvén a' vatesekkel együtt, a' Márs' tiszteletére a' városon hordozzák tánczolva, vagy szökdécselve, innen a' nevök is. Ezeknek főjök neveztetet *praesul*, vagy *magister saliorum* névvel, ók magok pedig *salii palatini* névvelis, mivel a' palatinus hegyen áldoztak, hogy megkülönböztessenek azoktól is, kiket Tullus Hostilius létesített, 's a' kik *salii collini* és *quirinales*, 's *agonales* nevekkel is neveztettek.

c) *Luperci*, a' Pán' papjai. Ezek még Evandertől létesítetve a' Pan' innepein csak némelly részét testöknek fedezvén kecskebőrrel, mezitelen futkostak a' városon szerteszét, 's a' szembe találtakot kecskebőrből készült korbáccsal ütötték, különösön az asszonyokat azt híven, hogy azért azok teréhbe esnek.

d) *Potitii* és *Pinariü*, a' Hercules' papjai, két nemzetségek magától Herculestől tanittatva az ő tiszteleténi vallásos szertartásokra. Későbbre a' Potitiusok magok helyett közszolgákat

tettek, 's kevésidővel azután az egész nemzet-
ség kihalván azon közszolgák, és a' Pinariu-
sok vitték véghéz az isteni tiszteletet.

e) *Galli*, a' Cybele' papjai. Ezek az in-
nepkor a' Cybele' képit hordozván mindenféle
testi hajlongásokat tettek, mejjöket verték,
karjaikat marczangolták, és jövendöltek. Fő-
jök neveztetett *Archigallus* névvel.

f) *Virgines vestales*, Vesta szűzei. Ere-
detük régi, már a' Romulus' anyja Rhea Syl-
via azok között volt, azonban Romába Numa
vittebe, négy szűzleányokat rendelvén a' Ve-
sta' tiszteletére, kikhez azután Tarquinius Pris-
cus még kettőt adott. Választattak —*capieban-
tur*— a' királyok, azoknak kiűzetésök után a'
pontifex maximus által úgy, hogy annak ren-
delete szerint a' nép közül 20 hat évesen fel-
jűl tiz évesen álóli ép testű és tisztességes szár-
mazású szűzek kiválasztattak, 's azok közül
egy népgyűlésben maga a' pontifex maximus
választott egyet. Az így megválasztatott, vagy
némellykor az atyja által ajánltatott szűz kö-
teleztetett 30 évekig az istenasszony' szolgálat-
jában lenni, még pedig 10 éveken át tanolni
a' szent szertarsásokat, 10 éveken át teljesíte-
ni azokat, 's az utolsó 10 éveken át tanítani
azokra az ifjakot, azután férjhez is mehetett,
azonban a' ritkán történt meg, 's szerencsétlen-
nek is tartatott. A' legidősebb neveztetett *vir-
go maxima* névvel.

Tisztók: gondoskodni az örökké égő tűzre, hogy az ki ne aludjon, a' ki alatt pedig kialudt, az a' pontifex maximustól vesszőkkel megveretett, és a' tűz illyenkor a' nap' sugára által gyújtatott meg, valamint minden Martius' első napján is; őrizni továbbá a' birodalom' titkos zálogát, a' *Palladiumot*, a' vallásos szer-tartásokat szüntelenül telyesíteni. Nagy tiszteletben tartattak a' vestalisok; esküvésre nem kényszerítettek, magokkal licort hordozhattak, a' velök szemközt találkozott bűnöst a' büntetés alól föloldozhatták, végrendeletet tehettek, 's másokéit őrizték, kaptak közjutalmat, és szántóföldeket a' közből. Öltözetök volt hosszú fejer köntös, fejükön infula és vitta. A' ki szűzességét vesztette, elevenen eltemette-tett.

Voltak a' papoknak segédei, vagy szolgál-jais. Lássunk itt röviden azokról is :

Romulus azt rendelte volt, hogy a' melly papoknak gyermekeik vannak, azokat, 's a' kiknek nincsen, szabad szülőktől származott más gyermekeket segédekül használjanak. Ezen rendelet' következésében a' papoknak sok segédek lettek, a' fiuk 14 éves korukig, a' leányok férjhez menetelökig szolgálván, azok *Camilli*, ezek *Camillae a' dialis flamenéi flaminii* és *flaminiae* néven neveztetvén. A' nevezetesebb papi segédek — *ministri sacerdotum* — voltak :

Aeditui vagy *aeditumi*, kik a' szentházakra gondoskodtak.

Popae et victimarii kik az áldozatra szánt állatokat megkötötték, az oltárhoz vezették, kést, vizet, 's az áldozatra megkivántatott más szükségeseket előkészítettek, 's az állatokat megölték, és megfojtották.]

Fictores a' kik kenyérből, vagy viaszból tetsző áldozatra való állatokat készítettek.

Praeficae temetés korra fogadott sírók.

Designatores a' temetési pompára ügyelők.

Vespa vagy *Vespillones*, a' kik a' szegények' holt testőket éjjel kivitték, vagy eltemették.

Továbbá *praeciae* vagy *praeclamatores*, a' dialis flamenéi, 's ugyan annak és a' vestalisoknak lictoraik, kalatores, scribae, tubicines, tibicines, fidicines 'sat.

XXII. FEJEZET.

A' szent helyekről.

Azon helyek, mellyeken az isteni tisztelet véghez vitetett, különböző nevekkkel nevezettek: u. m.

a) *Templa*. Templum jelentett közönségesen véve akármelley kiterjedvényt, a' mellyet lehetett látni; szorosabb értelemben azon ürt, mellyet az augur a' légben, vagy földön vizsgálódás, és jövendőlés végett magának kijegyzett; legszorosabb értelemben egy olly helyet,

melly kőfállal körül, és bekerítve valamelyik istennek tiszteletére rendeltetett, és az augur által fölszenteltetett. Egy templomot két istenek' tiszteletére szentelni alig volt szabad, ez azonban mégis megtörtént, nóha ritkán, azon istenek nevezetvén akkor *contubernales* névvel; minden istenek' tiszteletére szentelni pedig szabad volt, ilyen volt a' *Pantheon*.

b) *Aedes sacrae*. Ezek csak abban különböztek a' templomoktól, hogy nem az augurok által szenteltettek föl.

c) *Fana*. Közönségesen véve minden szentházak neveztettek *fana*, vagy *fanum* nével, mivel azoknak isteni tiszteletrei rendeltetésükkor a' pontifex bizonyos szavakat szokott mondani, *fatus est*, vagy Faunusról, a' ki legelőször olly épületet építeni állítatott, vagy *naos* görög szótól.

d) *Delubrum*, egy hely, a' hova egy vagy több istenek' szobrai tisztelés végett helyezettek; vagy egy templom előtti kútfő vagy tó, mellyekben a' templomba menők megmosódtak — *sordes deluebant* —; Varró szerint azon hely, a' hová isten helyeztetett.

e) *Sacellum* egy kőfállal körül kerített földetlen hely, azonban értetett azon akármelyik szentház, különösen a' kised.

f) *Luci*, istennek szentelt erdők, a' mellyekben az istenek' tisztelésükre sok gyertyák gyújtattak meg.

XXIII. FEJEZET.

Az isteni tiszteletről.

Az isteni tisztelet állott könyörgésből, *adoratio*, fogadástételekből, *vota*, háláadó innepelésből, *supplicatio*, 's leginkább áldozatokból, *sacrificia*. A' mi illeti ezeket külön külön, 's

a) *A' könyörgést.* A' Romaiak könyörgöttek, a' pap írásból olvasván előttök a' könyörgést, inkább elfődött ábrázattal napkelet felé fordúlva, néha kezöket szájukra téve, innen *adoratio*, űlve, néha le is borúlva a' földre, az oltárt továbbá, vagy az isten' szobra' térdeit érdekelve.

b) *A' fogadástételeket.* Szokásban volt a' romaiaknál az istennek azon innepélyes szer-tartással, mellyel könyörögtek, templomokat, játékokat, ragadományokat, bizonyos állatokat, jelesen a' mellyek Martius' első napjától fogva Aprilis' utolsó napjáig születtek, igérni, 's igéretöket néha le is írni papirosra, vagy viasz-szal bevont táblákra, megpecsételni és úgy vissza az isten' szobra' térdeire ragasztani, 's ez *vota* névvel neveztetett.

c) *A' háláado inneplést.* A' háláadó innepelés volt a' hadból győzedelmesen haza érkezett fővezér iránt mutatott tisztességtétel, és abban állott, hogy ilyenkor a' templomok megnyí-tatván a' nép előtt, az azokba bement, és há-láadó innepet tartott eleinte egy napon, későbbre több napokan át, 's akkor az oltárok

étkekkel gazdagon megrakatkván, a' férfi istenek ágyakba — *pulvinaria*, a' néemberistenek székekre — *sellae*, azokkörül helyeztettek, mint ha vendégeskedni akartak volna, és azon isteni vendégség neveztetett *lectisternia*, és *sellisternia* vagy *solisternia* nevekkal tartatott; *supplicatio* néha terhes körülményekértis, akkor inkább *obsecratio* névvel neveztetvén.

a) *Az áldozatokat.* Itt három pontokat kell tekintetbe venni, u. m. az áldozó személyeket a' megáldoztatandó állatokat 's magát az áldozási rendszert,

aa) Az áldozó személyekre nézve megkívántatott a' 12. táblai törvény 'ama szavai szerént: „*ad divos caste adeunto*“ , hogy azon időben a' szűzéletet gyakorolják, továbbá hogy megmosodjanak, jelesen kezeiket megmossák, tiszta még pedig fejez köntösbe öltözködjenek, fejökön az istennek szentelt fáról koronát, vagy koszorút viseljenek, könyörögjenek, és fogadást tegyenek; és néha azis, hogy szétbocsátott hajjal és köntössel 's meztelen lábbal legyenek.

bb) A' megáldoztatando állatoknak *hostiae victimae* ép testüeknek, szép testalkatuaknak 's éppen azért a' pap által megvizsgálnak és helybehagyottnak kellett lenni, még pedig minden istennek kiválasztott állatai lévén, u. m. Jupiternek fiatal fejez ökör, Junonak nyöstény bárány, Minervának kecske, Ceresnek kövér gönne 's róka, Diánának nyöstény szarvas és kandiszno, Vénusnak galamb, hattyu, veréb, Marsnak

és Solnak ló, Neptuusnak bika és ló, Apollonak kandisznó, Rheanak ökör és kövér gönne, a' Lareseknek kakas és disznó; Lunának bika, Plutonak fekete bika, Bacchusnak kecskebak, Proserpinának meddő tehen 's eb, a' Hérosoknak bika, kecskebak, kos, Diánának nyöstény bárány és gödölye valamint Faunusnakis, Sylvanusnak disznó, Aesculápiusnak kakas és kecske 'sat mindeniknek a' magáét áldozni arrais vigyázzván, hogy az inkább szelid légyen mint vad 's azt virágokkal fölkoszoruzni.

cc) Az áldozáskor a' pap az oltárhoz menvén miután csend parancsoltatott ezen szokkal *favete lingvis, pascito linguam*“ sós lisztel az állatot meg hintette, *immolatio*, borral fejét meg öntözte, *libatio*, homlokáról szőrt tépett és azt az oltároni tűzön, melly az istennek szentelt száraz fábol csináltatott, megégette, ekkor füstölés történt tömjénnel, 's annak füstiből, és recsegésiből jóvendülés; azután az állat a' papi segédek által az oltárhoz vitetett, eloldatott és a' parancs szerint megüttetett egy bárdal vagy buzogánnyal, 's késsel torka kivágatott [a' kicsörgő vér edénybe vétetve az oltárra öntöztetett, az állat pedig a' szent asztalra tétetett 's bőre levonatván, belső része kivétetvén, 's abból jóvendülés tétetvén, vagy egészen, *holocausta*, vagy bizonyos részekre osztatva, a' részek közül csak egyik, ugy mindenik részből egy egy darabocská lisztel, borral, tömjénnel meghin-

tette megégettetett *adolebatur, cremabatur*, az istennek tiszteletére; az isteneknek kiválasztott részekből a' popák házaikhoz is vittek 's ott árultatták, és akkor egyszersmind bortis innen a' *popinae*; a' többi pedig a' különös áldozáskor az áldozónak adatott abból barátaivali vendégeskedés végett, a' közáldozáskor áldozati vendégségre fordítatott az *epulonum septemvirek* által.

Miután így az áldozás megtörtént a' papok megmosták kezeiket, 's téjjel vagy mézzel vagy vízzel áldoztak-*libabant*, és könyörögtek 's azután a' papi *praeco* ezen szokkal: *ilicet, extemplo* a' népet elbocsátotta. Ezután történt az áldozati vendégség.

Meg kell jegyezni az áldozatokra nézve, hogy az áldozatok különbözök voltak az istenekre a' kiknek, a' személyekre nézve a' kikért tétettek, de az okra nézveis, mellyből tétettek, némelleyek valamelly *oraculum*, vagy jövendőló parancsából, mások szabadon tett fogadástétel következtetésében tétetvén; különbözök a' célra nézveis, némelleyek tétetvén az istenek' jó kedvök' megnyerésire mint rendszeren minden tethez kezdéskor, mások az istenek' megengesztelésire, jelesen: a' *postulationes*, mellyeket a' megbántatott istenek gondoltattak megkivánni; *sacrificia expiatoria*, vagy *piacularia*, valamelly elkövetett nagyon vétkes tetteérti bocsánat nyerés végett; *februalia*, vagy

lustrationes februarius hónapban az egész nép' büniért, úgy a' város körül, a' mezőkön néha, az áldozás ekkor *amburbium* és *ambarvale* nevekkel neveztetvén, hasonlólag a' Márs' mezején minden ötödik évben a' nép' büniért, s ekkor *suovetaurilia* vagy *solitaurilia* névvel; különbözők az időre nézve is, némellyek tétetvén meghatározott bizonyos időkben, — *stata*, mások történet szerint — *fortuita*, mint a' *novendialia*.

Az áldozás megesett az oltáron, kétféle volt pedig az oltár u. m. magas oltár — *altare* a' nagyobb méltóságú istenek, kisebb oltár — *ara* — a' kisebb méltóságú isteneknek tiszteletükre, azonban áldozás a' magas oltáron történt, a' kisebbben csak *supplicatio* és *libatio*. A' földalatti isteneknek használtattak a' végre készített gödrök oltár helyett.

XXIV. FEJEZET.

Az időről.

A' romaiaknál nem akármellyik napon lehetett áldozni, hanem arra nézve bizonyos napok választattak ki, hogy azonban a' napok közötti különbséget jobban megérthessük: lássunk előbb arról, mi módon osztották fel a' romaiak az időt. Ezen tárgyra nézve tekintetbe kell venni:

a) *Az évet.* Az év nem volt örökké egy alakú, hanem több ízben megváltoztatott. Leg-

először a' Romulus' rendeletéből állott az év' tíz hónapokból, 304 napokból, Mártius hónapon kezdetvén; de midőn ezen alakban az év sem a' nap' forgásának, sem a' hold' változásainak nem felelt meg: Numa Pompilius a' tíz hónapokhoz még két hónapokat adott Januariust, és Februariust, azt az év' első, ezt utolsó hónapjává tévén, 's így az évet a' hold' tizenkétszeri egész változásai szerint 12 hónapokra osztotta. Ezen 12 holdnapok szerint állott az év 354 napokból, 's mivel a' páros szám szerencsétlennek tartatván még egy nappal növeltetett, 355 napokból. A' Numa' ezen rendelkezményén idővel az a' változás történt, hogy Januarius első hónapnak maradván meg, Februarius másodikká, Mártius' harmadikká tétetett, 's minthogy a' hold' szerinti év 11 napokkal, és egy nap' mintegy negyed részével kevesebbet foglalt magában, mint a' nap' forgása azt kívánta volna: tehát minden második évben Februariusnak 23-ik és 24-ik napjai közé egy hónap —*mensis intercalaris*— szúrattottbe *Merkedonius* névvel neveztetve, 's egy évben 22, másban 23 napokból állva; de már ekkor az év többet foglalt magában a' mint kellett volna egy nappal, 's néhány óra perczek-kell, ezért a' Merkedonius hónap a' 23-ik vagy 24-ik években kihagyatott. Mindezekből zürzavar lett; mert a' pontifexek' tetszésektől függvén, hogy hány nap legyen egy Merkedonius

hónapban, azok abba néha igen sokat, néha igen keveset tettek: így tartott ez még is 708-ig, akkor Julius Caesar a' Sosigenes' alexandriai csillagász' segítségével az évet a' nap' forgásához igazította, 's azon 708-ik évet 445 napokból állóvá —*annus confusionis*— tévén, a' következőket úgy rendelte el, miszerint egy év álljon 365 napokból, és 6 órákból, mint-hogy pedig négy években azon hat órákból egy nap telik ki: minden negyedik év 366-ból, azon négy évekbeni hathat' órákból kitölt nap Februarius 23-ik és 24-ik napjai, vagy más szókkal Mártius 6-ik és 7-ik calendásai közé ugyan Mártius 6-ik calendása névvel neveztetve szuratván be, melly év épen azért a' két egymás melletti hatós számú calendásról *bissextilis annus* nével neveztetett.

b) *A' hónapokat.* A' hónapok a' romaiaknál azon nevekkel neveztettek, a' mellyekkel még mais nálunk is kivéven Juliust és Augustust, mellyek Julius Caesar és Augustus Octavianus főemberekről csak a' későbbi időben neveztettek, de az előtt *quintilis* és *sextilis* nevekkel.

Osztatott pedig mindenik holdnap három részekre, *calendae*, *idus*, *nonae* nevekkel neveztetvén azok, a' mikoris *calendae* a' holdnap első napját, és az az előtti holdnap *idus* utáni felét tette *calo* —hívom— görög szóról, mivel a' pontifex az első calendáson minden holdnapban a' népet összehívta, 's annak a' már föl-

tetszett hóldat megjelentette, valamint azt is, mikor leszen' az első nonás. Nevezetes még azon első calendás arrolis, hogy azon a' kamatra kiadatott pénz bevétetett, 's ezért azon könyv, mellybe beirattak az adósok nevei, *calendarium* névvel neveztetett; *idus* tette a' holdnap' közepén előli nyolcz napokat, nevét vévén *idein* —látni— görög szóról, minthogy az első iduskor a' hóld megtelve látszott, vagy *iduo* —elosztani— hetruriai szóról, minthogy ugyan az első idus a' holdnapnak csak nem közepére esvén, a' holdnapot két részekre osztotta; *nonae* tette a' holdnap' iduson előli napjait az elsőt kivévén, neveztetve onnan, mivel az első nonas az első iduson kezdve eléfélé számlálva a' 9-ik napra esett.

Hogy a' calendások, idusok, nonások szerinti számlálást a' nálunk szokásban lévő számlálással összevetvén meglehessen érteni, előre tudni kell azt

a) hogy mindenik holdnapban hány nap volt, a' mire ezen párvers útasít:

April terdenos, Jun, Septemberque November,
Unum plus reliqui, viginti Februus octo.

b) Hogy egy holdnapban hány nonas, és hány idus volt, nonas nem egyenlő számu lévén mindenikben ezen pár vers szerint:

Sex nonas Majus, October, Julius et Mars.

Quatuor at reliqui, dabit idus quilibet octo.

c) Hogy mindenik holdnapban a' nonasok-

tól és idusoktól fennmaradott napok mind calendások voltak.

d) Hogy mindenik holdnapnak első napja neveztetett *calendae* vagy *calendis*, a' hat nonasu holdnapokban a' 15-ik, a' 4 nonásuakban 13-ik nap *idus* vagy *idibus*, ugyan a' 6 nonásuakban a' 7-ik, a' 4 nonásuakban az 5-dik nap *nonae* vagy *nonis* nevekel.

e) Hogy mind a' calendások, mind az idusok, mind a' nonások visszafelé számláltattak, az idus és nonas ugyan azon holdnapbani napokat jelentvén, mellyről említettek, a' calendás közül csak az első, a' többi az az előtti holdnap' najait.

Ezeket így tudva, ha számos calendás jön elő, az említetű holdnap' előttnapjai' számukhoz kettőt kell adni, az így kettővel megnövelt mennyiségből a' kérdésben lévő calendás' számát kihuzni; ha idus, akkor a' megneveztetű holdnap' idusai, és nonásai összeszetüket kettővel növelni, abból a' kérdés allatti idus' számát kihuzni; ha nonas, úgy a' holdnap' nonásához kettőt téve, azon mennyiségből a' kérdésben forgó nonas' számát kihuzni, 's a' mi maradni fog jelenténi a' kérdésben forgó calendás' idus', nonas' mennyiségét p. o. 12 *calendarum novembris*: a' november előtti holdnapban Octoberben volt 31 nap, ehez kettő adatván 33, ebből a' 12-öt kihuzván marad 21; 6-ta *iduum novembris*: novemberben volt 4 nonas 8 idus, a' kettő együtt 12, kettővel számosítatva 14, ebből a' hatot kihuzván marad 8; 4-ta *nonarum novembris*: novemberben volt 4 nonas, kettővel szaporítva 6, ebből a' 4-et kihuzván marad 2, és így 12 *cal. nov.* jelenti: October' 12-ik; 6-ta *iduum nov.* 8-dik; 4-ta *non. nov.* novembernek 2-dik napjait.

Calendas, Nonas, Idusokroli Tábla.

A' mi hó- nap nap- jaink	Mar. Maj Jul. Oct. (31 nap.)	Jan. Aug Decemb. (31 nap.)	Ap. Juni Sep. Nov (30 nap.)	Febr. 28. vagy 29 nap
1.	Calendis	Calendis	Calendis	Calendis
2.	VI.	IV.	IV.	IV.
3.	V. Nonas.	III. Non.	III. Non.	III. Non.
4.	IV. Nonas.	Prid. No.	Prid. No.	Prid. No.
5.	III. Nonas.	Nonis.	Nonis.	Nonis.
6.	Prid. No.	VIII. s	VIII. s	VIII. s
7.	Nonis.	VII.	VII.	VII.
8.	VIII. s.	VI. n	VI. n	VI. n
9.	VII.	V.	V.	V.
10.	VI. n	IV. d	IV. d	IV. d
11.	V.	III.	III.	III.
12.	IV. Id	Prid. Id.	Prid. Id.	Prid. Id.
13.	III. Id	Idibus.	Idibus.	Idibus.
14.	Prid. Id.	XIX. s	XVIII. s	XVI. s
15.	Idibus	XVIII.	XVII. s	XV.
16.	XVII. s	XVII.	XVI. s	XIV. s
17.	XVI.	XVI.	XV. d	XIII.
18.	XV. s	XV.	XIV. d	XII. d
19.	XIV. d	XIV.	XIII. n	XI.
20.	XIII. d	XIII.	XII.	X.
21.	XII.	XII.	XI.	IX.
22.	XI. n	XI.	X.	VIII. e
23.	X.	X.	IX.	VII.
24.	IX. e	IX.	VIII. I	VI. I
25.	VIII.	VIII.	VII.	V.
26.	VII. I	VII.	VI. s	IV. s
27.	VI. s	VI.	V.	III. C
28.	V. C	V.	IV. C	Prid. Cal.
29.	IV. C	IV.	III.	Mart.
30.	III. C	III. C	Prid. Cal.	
31.	Prid. Cal.	Prid. Cal.		

Megkell még azt is jegyezni, hogy a' romaiaknál az időnek hetekrei osztatása csak a' császárok' idejökben vált szokássá az egyiptombeliectől csúszván be, 's az előtt inkább a' *nundinae* —9 nap szerinti osztályzat— volt, mint a' mikor a' mezei és falusi nép a' városba vásárolni mintegy héti vásárra gyűltbe.

c) *A' napokat.* A' napok között némellyek neveztetek *dies festi* nével, és azok olly napok voltak, mellyek az isteneknek szenteltettek, és így a' mellyeken a' romaiak minden dolgot félre tévén áldoztak, áldozati vendégségeket készítettek, az isteneknek tiszteletükre játékokat vittek véghez, mellyekről a' következő fejezetben szólunk, innepeltek, kétfélék lévén innepjeik —*feriae*— t. i. *különösök*, a' mellyeket csak egyedek vagy bizonyos családok ültek meg p. o. a' születés' napját; *közönségesek*, a' mellyeket az egész nép, 's ezek viszont vagy bizonyos meghatározott időkben rendszeren előfordulók —*feriae stative*— mint Januariusban *Agonalia* a' Janus', Aprilisben *Cerealia* a' Ceres, *Palilia* a' Pales tiszteletükre, 's *Palilia* még Roma' építése emlékére is, Augustusban *Consualia* a' Neptunus, Decemberben *Saturnalia* a' Saturnus tiszteletükre 'sat; vagy ollyanok, mellyek évenként a' főhivatalbeliek vagy papok' által rendeltettek egyik, vagy másik napra —*conceptivae*, illyenek voltak: *Paganalia* a' mezei tribusok' faluiban meginnepeltetve a' nemtők' tiszteletükre; *Feriae latinae* a' Jupiter latialis' tiszteletére a' romaiaktól és romaiakkal szövetségbe lépett latinusoktól, volsusoktól 'sat. együtt meginnepeltetve a' Tarquinius Superbus rendeletéből a' kötött szövetség emlékére; vagy ollyanok, mellyek a' körülményekhez képest parancsoltattak a' consultól,

vagy praetortól, vagy pontifex maximustól mint a' supplicatio, novendialia. Más napok² nevezettek *dies profesti*, olly napok, mellyek a' dolgok' folytatásokra rendeltettek, 's ezek vagy *fasti*, a' mellyeken t. i. a' praetor ítéletet tehetett; vagy *nefasti*, a' mellyeken nem ítéltetett, a' millyenek a' feriákkal együtt a' szüreti és aratási napok is; vagy *intercisi*, *endotercisi*, *endocisi*, a' mellyeknek egyik részök innep volt, 's a' másikon dolgozni és ítélni lehetett.

Nevezettek továbbá némelly napok *comitiales*, a' mellyeken comitiák tartathattak; *nundinae*, a' 9-ik napok, mellyeken a' mezei és falusi lakosok vásárra is, de ítélet halgatás, törvény elfogadás vagy hozás végett is, 's a' *hortensia* törvény szerént a' perlekedésre is, noha eleinte a' *nundinae nefasti dies* voltak, a' városba begyültek; *praeliaries*, a' mellyeken kiki jogát követelhetette, 's a' romaiak az ellenséget megtámadhatták haddal; *non praeliaries*, úgy *dies atri* a' szerencsétlenséget jövendőlő napok jelesen a' *calendis*, *idibus* és *nonis* után közvetlen következett napok 'sat.

A' nap kezdetett éjfélen, tartatott más éjfélig, 's osztatott több különböző nevű részekre.

XXV. FEJEZET.

A' játékokrol.

A' vallásos szertartások közé tartoztak a' romaiaknál a' játékok is, azok ugyan is kezdetek rendszerint áldozásokkal, szenteltettek valamellyik istennek tiszteletére, 's tartattak nem csak a' nép' gyönyörködtetésére, hanem a' halhatatlan istenek' haragjok' lecsendesítésire, jó kedvök' megnyerésire és ezek által a' nép' jólléte és boldogsága' előmozdítására. Sok játé-

kaik voltak a' romaiaknak, 's azok között némelyek különösök, mások közök. Itt inkább a' közökről szólunk, a' mellyek is formájokra nézve *ludi circenses*, *munera sive spectacula gladiatorum*, *ludi scenici*, az időre nézve *ludi stati*, *votivi*, *extraordinarii* cziműekre osztattak.

a) *Ludi circenses*. A' *ludi circenses* czimű játékokot létesítette Romulus Consusnak tiszteletére a' szomszéd nemzetek némbereik' elragadtatásuk végett. Ezek nevéket vették némelyek szerint Círceről a' Sol' leányáról, mások szerint azon helyről, mellyben tartattak. Tartattak ugyan is nóha eleinte a' Mars' mezején, de kevés időmul a' a' circus épületben. Tarquinius Priscus építtette azon épületet az Aventinus és Palatinus hegyek közötti Murcia völgyben, 's hogy a' többi circusoktól megkülönböztessék, neveztetett az circus maximus névvel, hosszúsága negyedfél szélessége egy stadium lévén. A' közepében azon épületnek hosszára nyúlt egy 12 lábnyi széles, 4 lábnyi magas téglafal - *spina*, 's annak közepében egy Augustus által föl állíttatott egyiptomi 132 lábnyi magas obeliscus a' nap' tiszteletére, a' mellett egy 88 lábnyi magas a' hold' tiszteletére, továbbá ugyan a' spinán az obeliscusoktól mind a' két végfelé az isteneknek különböző szobraik, oltáraik, a' spina mind a' két végén három pyramisok *meta* névvel neveztetve. A' spinától bizonyos távolságra két oldalról és egyik végénél volt tíz láb széles és mély vízzel tele sáncz *euripus* névvel neveztetve, olly' czélból, hogy az által mind a' nézők akadályoztassanak a' játék helyre nyomulni, mind az állatok a' játék helyről a' nézőkre rohanni, továbbá, hogy azon árokban vízi harczok tartathassanak 's vízi állatok harczolhassanak. Az euripuson be-

lól a' spina körül az *area*, vagy *arena*, vagyis a' circus' udvara fővényel behintetve, kívül a' körül a' nézők' ülőhelyeik -*fori*- Tarquinius által fából, azután mások által téglából 's későbbre márványból úgy készítetve, hogy a' hátulsobbak az elsőbbeknél magasabbak voltak. Némelyek szerint 150,000, mások szerint 400,000 nélis több nézők' fértek itt el a' Tarquinius rendeletéből curiák szerint, a' köztársaság' idejében össze elegyedve, Augustus, Claudius, Néro' rendeleteik szerint elől a' tanácsosi, azután a' lovagi, 's hátrébb a' plebejusi rendbőliek ülén. A' circus' azon végiben, melly az areától az euripus által nem volt el szakasztva, a' nagy ajtó mellett kétfelől voltak hat hat kis rekeszek -*carceres*- a' játékrain embereknek szekereikkel és lovaikkal addigi befogadásukra, míg a' játékra jeladatik, 's azok előtt *hercules* oszlopok -*hermuli*- kötelekkel vagy lánczokkal egymáshoz köttetve, vagy némelykor a' kötelek 's lánczok helyett egy fehér vonal vagy barázda mésszel megtöltve -*alba linea, creta, calx*- a' jádzani akaroknak a' jeladásigi tartoztatásukra. Mielőtt a' circusbani játékok elkezdettek, az istenek' szobrai nagy pompával a' circusban meghordoztattak, 's a' consulok és papok áldoztak. Hat nemei voltak a' circensis játékoknak u. m.

aa) *Cursus* — futtatás —. A' futtatás vagy szekéren mégpedig kétkerekűn 's négy loval történt, vagy lóháton, 's úgy is vagy egy loval, vagy kettővel úgy, hogy a' futtatáskor egyik lóról a' másikra ugrott a' futtató -*desultor*- A' futtatók *aurigae* névvel neveztetek 's előbb csak alyas sorsuak voltak, de idővel még császárok is. A' futtatás pedig így esett meg: sors szerint eldöntetvén ki mellyik rekeszből indul

jon ki, a' hercules oszlopaini kötél megoldott a' dictator vagy praetor keszkenővel vagy posztovali jeladására, 's mindnyájan megindultak és a' spinát hétszer megkerülték a' métáról minden kerüléskor egy fatojást levévén 's a' ki hétszeri kerüléskor a' métát úgy kikerülve, hogy abba belé nem akadt, legelőször végezte utját, az a' spinára ugrott és győzedelmesnek kiáltatván ki a praecotol kapta a' jutalmat, a' mellyis eleinte pálma, idővel pénzis volt. Hétszeri illy kerület neveztetett *missus* névvel, 's egy napon 25 illy *missus* és néha még több is történt.

bb) *Ludi gymnici* vagy *certamina athletica gymnos* - mezitelen, és *athlos* - küszködés görög szoktól. Ezen játékoknak is különböző nemei voltak u. m.

α) *Cursus* - szaladás. Ez úgy történt mint a' szekéren vagy lohátoni futtatás azon megjegyzéssel, hogy néha az aurigával egy darabig szekerezett a' szaladó, azután leszökött, 's szaladt némellykor 40,000 lépést is egyhuzomban.

β) *Pugna* - öklöződés. Ekkor marha bőrből készült 's vas és ondarabokkal megveretett kesztyüt - *caestus* - huztak kezeikre, 's a' győzedelmes a' lett, ki a' másnak ütéseit kikerülve a' mást vagy kifárasztotta, vagy a' földre leverte.

γ) *Lucta* - küsdés, a' mikor is a' küsdők olajjal testüket megkenték, 's fővénnel meghintették, és a' mellyik karjaival a' mást a' földre terithette, győzedelmes lett.

Emlitetnek még *saltus* - szökés, *disci jactus* fából vagy érczből készült hosszuko kerek tárgyérhajtás, 's ezekkel együtt öt nemei az *athletai* játékoknak — *quingertium* görögösön *pentathlan*; de ezen kettő a' romaiaknál ritkán vagy épen nem volt szokásban.

cc) *Ludus Trojae* — a' midőn a' főbbek' gyermekeik loháton egymással harczra keltek nagy ütközetet ábrázololag.

dd) *Venatio*, a' midőn vad állatok harczoltak vagy egymással, vagy emberekkel, vagy azok csak mutogattattak, megszelidítetve jáczodtak p.o. az oroszlán nyullal, 's illyenkor a' circus fákkal erdőt ábrázololag béülttetett.

ee) *Pugna equestris et pedestris*, valóságos hadat ábrázoló lovas és gyalogharcz, illyenkor sokan meg is ölettek.

ff) *Naumachia*, vizeni hadat ábrázoló harcz.

Tartattak a' circusi játékok a' királyok, azoknak kiűzöttetésük után a' consulok, 's miután az aedilisi hivatal létesítetett az aedilisek által közkölségen, tartattak különös költségen is a' nagyobb hivatalokba lépők által.

A' circusi játékok' pompája és sok nemei is Nagy Constantinus' idejében eltöröltettek, 's a' többiis 410 körül Krisztus' születése után.

b) *Ludi gladiatorii* - bajvivoi játékok. Ezek neveztettek *munus* névvel is, mivel a' halottak aránti kötelességből tétettek, az etruscusoktól vétetvén. Tartattak eleinte csak a' kitűnő érdemű férfiak temettetésökkor, azután másoknak 's még az asszonyoknak is temettetésökkor, időfolytában pedig szokássá vált, hogy csak gyönyörködtetésből is a' nép' kedve megnyerésire tartassanak. Tartatták eleinte a' hivatalbeliek, jelesen az aedilisek, praetorok, quaestorok, ritkán a' consulok és papok, későbbre az imperatorok 's mind azok, a' kik a' nép kedvét vadászták *editores*, *munerarii*, *muneratores*, a' vivok *gladiatores*, azoknak tanítóji *lanistae*, és *magistri* nevekkal nevezetvén, tartattak még a' provinciákban is. — Tartattak inkább a' saturnalia és quinquatria

innepeken néha több napokon: jelesen a' Trájánus' idejében 123 napokon egymás után. Nagy Constantinus megszüntette, de azután újra gyakorlatba jöttek, míg Honorius megtiltotta.

A' viadal megesett eleinte a' temetéskor a' rogas' helyén, gyakran a' piacon, ritkán a' circusban, rendszeren az amphitheatrumokban, a' mellyek is készítették előbb fákból és deszkákból úgy, hogy a' játék végével szétszedettek, Augustus idejében kőből, 's leg pompásabb volt az, mellyet Vespasianus kezdett építtetni, Titus végeztetett be, és a' mellettei colossusról *colisaeum*, vagy *colossaeum* névvel neveztetett. Az amphitheatrumnak nem volt födele, hanem eső vagy napsugár ellen vitorlával huzatott bé, 's nagy szélkor a' játéknézők kalapot és árnyéktartót használtak. Ezen épületnek, melly tojásdad kerek volt 's *caveanak* és *arenanak* is neveztetett mivel fűvénnel behintetett azért, hogy a' vívók keményebben állhassanak, 's a' kifolyó vér elnyelettessék, közepében volt Jupiter latialisnak tiszteletére egy oltár; az arena körül ülőhelyek — *subsellia*, a' legelsőbbek mellyeken a' tanátsosi rendbeliek ültek, *orchestra*, az azutáni 14 székek a' lovagi rendbeliek' és militum tribunusok' számukra, *quatuordecim gradus*, az azok utániak a' többi nép' számára *popularia* nevekkal neveztetvén. — A' subselliához vezető folyosók neveztettek *vomitoria*, azon hely, a' hová a' terhesen megsebesítették, és megholtak hányattak *spoliarium* nevekkal.

A' gladiatorok különböző nevekkal neveztettek fegyvereikről és más körülményeikről. A' midőn már illy bajvivoi játék adatott, az az előtt egy nappal az editor által köztudomássá tétetett, a' vivásra határozott napon pedig a'

vívók páronként kiválasztatva előbb fafegyverrel —*armis lusoriis*, azután tubávali jeladásra valóságos fegyvert ragadva azzal vívtak mind addig, míg minden kettő közül az egyik elesett. Az, a' ki társát leverte, némellykor tartozott még mással is vivni, de gyakrabban elbocsáttatott vagy azon föltétel alatt, miszerént másszor viszont vivnifog, vagy örökire fölmentetve a' vívás alól, 's az ilyen pálczával megajándékoztatott —*rude donatus*— 's még süveggel is —*pileo*, és ekkor a' szolga szabaddá is tétetett. Jutalma a' győzedelmes vivonak az említettéken kívül volt még pálma koszorú, és pénzis.

A' vívók eleinte csak rabszolgák voltak még pedig vagy *ad gladium damnati*, a' kiknek egy év alatt elkelletett veszniök, vagy *ad ludum*, a' kik bizonyos idő' eltelése után szabadon bocsáttattak, továbbá foglyok, a' kiket vagy az imperatorok adtak, vagy a' lánisták vettek, de későbbre szabadok is jutalom' vagy csak vívás' vágyból —*auctorati*, sőt *nobilisek*, császárok, 's némberek is.

c) *Ludi scenici* —nézőjátékok. A' ludi scenici czimü játékok tartattak eleinte leveles ágakból készítettett árnyékolatban —*skia*— vagy is sátorban —*skene*—, 's innen nevök is, de későbbre theatrumokban. Eleinte a' nézők állottak, de későbbre theatrumok létesítetvén, ülőhelyek készitettek, 's akkor ültek. Részei a' theatrumnak voltak *scena*, az holott a' színészek —*actores*, legelőbb megjelentek; *proscenium* a' scenánál lejjebbi hely, az holott a' színészek beszéltek és szerepeiket vitték; *postscenium*, a' scena megetti hely, holott a' scénára nem illett jelenetek vitettek véghez, úgy az ültözködés is; *pulpitum*, a' prosceniumon egy fölemelt hely, az hová a' színész azért állott, hogy

szava jobban és tisztábban meghallattassék; *orchestra*, a' legalsóbb hely, mellyen tánczoltak, 's a' mellett az ülőhelyek — *sedilia*, mellyeken elől a' tanácsosi, azután a' lovagi rendbőliek, 's ezekután mások ültek.

A' ludi *scenici* czimü játékok is az etruscuskoktól vétettek, innen lett a' jádzok nevök *histriones* — *hetrusci ludiones*.

Négy nemei voltak a' nézőjátékoknak a' romaiaknál, u. m. *comoedia*, *tragoedia*, *satira* *mimus*. A' mi illeti

aa) A' *comoediát*. Ennek neve *kome* — falu — és *ode* — ének — görög szokból alakult, mivel azon énekekből, mellyeket falukon estvéneként az ifjak énekeltek, készítettett. A' *comoediában* mindenkor valamelly víg kimenethű falusi történet iratott le könnyü és a' falusi életből vett beszédmodorral, czél lévén annak készítésében nem csak a' gyönyörködés, hanem az erény' előmozdítása is 's a' vétek' elnyomattatása. A' nevezetesebb *comœdiarok*: *Livius Andronicus*, *Ennius*, *Plautus*, *Pacuvius*, *Terentius*, *Naevius*, *Afranius*, *Caecilius* 'sat.

bb) A' *tragoediát*. A' *tragoedia*' neve alakult *tragos* — bak —, és *ode* görög szokból, tárgya gyászos végű nagyon nevezetes történet főlemelt beszédmodorral készítette. A' romai szomorú játékok közül nagyon kevés maradt fenn, 's inkább csak azok, a' mellyek a' *Seneca* neve alatt ismeretesek: az *Ennius*, *Pacuvius*, *Acciustól* maradtak csak töredékek.

cc) A' *satiráét*. A' *satira* élescsipős verszet, neve némelylek szerént a' *satyrusokról*, mások szerént azon *lanx satura* nevű csészéről, mellyben minden nemü zsengek vitettek a' *Ceresneki* áldozáskor, a' *satirában* is mint azon

csészében sokfélék adatván elő. A' nevezetesebb satirairok voltak Lucilius, Horatius, Persius, Juvenalis.

dd) *A' mimust.* A' mimus, *mimicisthai* — utánozni — görög szótól, olly' versezet' neme, a' mellyben lakárkinek is szavai, tettei, gunyololag vagy minden tisztelet nélkül nevetség' tárgyává tétetve utánoztattak. A' jelesebb illy darabokat írtak a' Julius Caesar' idejében Laberius és Publius Syrus. Az illy játék nemet jád-zok *mimicus*, 's továbbá mivel mezitelen láb-bal jelentek (meg a' játékra, *planipedes* nevek-kei neveztettek, nevezetesek voltak Pylades és Bathyllus a' Mecoenás' kedvencze. Ezen utáno-zó jád-zok közé tartoztak a' *pantomimi*, a' kik már nem beszédben, hanem táncz és testök tagjai mozgatója által utánoztak mindent.

Az időre nézve a' játékok voltak:

a) *Ludi stati*, mellyek bizonyos meghatáro-zott időkbén tartattak. Illyenek a' többek közt:

Ludi cereales, Ceresnek tiszteletére Aprilis' 12.én kezdve 8 napokon át.

Ludi romani sive magni, September' 4-től 12-ig a' nagy istenek', jelesen Jupiter, Juno, Minerva' tiszteletükre.

Plebeji a' királyok' kiüzettetésökkel szereztetett szabadság' vagy a' plebsnek a' patre-sekkeli megbékélésük' emlékére October' 16-án.

Consualia a' Neptunus consus' tiszteletére, az elragadtatott' sabinai némberek' emlékére October' 21-kén.

Ludi saeculares némellyek szerint a' 100-ik mások szerint a' 110-ik évekbén, mások szerint egy emberkor alatt egyszer a' romai nép' megtartatásáért három napokon és éjjelen a' Diana' tiszteletére. Ekkor minden theatrumokban játékok, minden templomokban áldozások történtek.

téntek, és a' harmadik napon a' palatinus Apolló' templomában 27 nemes fiu és ugyan annyi leány gyermekek, a' kiknek szülőjik éltek, a' saeculare carmen czimü versezetet énekelték.

b) *Ludi votivi* — fogadás szerintiek — mellyeket a' hadba menő imperatorok fogadták azon föltétel alatt, hogy ha épen és szerencsésen haza fognak jóni; ezekhez adattak a' *ludi quinquennales, decennales, vicennales*, mellyeket a' császárok uralkodások' 5-ik, 10-ik, 20-ik éveiben tartottak.

c) *Ludi extraordinarii* — rendkívüli játékok. — Ezek közü tartoztak a' *ludi funebres, juvenales, natalitii* 'sat.

Jegyzet a' Mu'sákról a' 117-k laphoz.

Clio gesta canens transactis tempora reddit.

Melpomene tragico proclamat moesta boatu.

Comica lascivo gaudet sermone Thalia.

Dulciloquos calamos Euterpe flatibus urget.

Terpsichore adfectus citharis movet, imperat,
auget.

Plectra gerens Erato saltat pede, carmine, vultu.

Carmina Calliope libris heroica mandat.

Urania coeli motus scrutatur et astra.

Signat cuncta manu, loquitur Polyhymnia gestu.

Ausonius Idyll: 20.

Mutató tábla a' részek és fejezetek szerint.

	lap
I. Fejezet. Régiségtan - - - -	3
ELSŐ RÉSZ.	
A' romai nép' polgárzati törté- ténétei, szokásai és rendtartásai	3— 88
II. Fej: Roma alapulása - - -	3— 5
III. Fej: A' romai birodalom' alapu- lása, növekedése, összeomlása	5— 10
IV. Fej: A' romai nép' fölosztatása	10— 29
1. Patriciusokra és plebejusokra	10— 11
2. Tribus 3. Curia 4. Centuria	11— 14
5. Rend: u. m. tanácsos, lovag, plebejus - - - -	15— 22
6. Patronus és cliens -	— 23
7. Nobiles, novi, ignobiles -	— 23
8. Optimates, populares -	— 23
9. Nemzetségek és törsökök -	— 24
10 Többféle néposztályok u. m. servi, liberti, libertini, ingenui, liberi, cives, dedititii, municipia, coloniae, praefecturae, provin- tiae, peregrini - - - -	25— 29
V. Fej: A' hivatalokról közönségesen	29— 31
VI. Fej: A' hivatalokról különösön	31— 55
Előszér. A' városi, 's azok közülis	
A) a' rendes	
a) a' rendes nagyobb hivatalok	34— 37
b) a' rendes kisebb hivatalok	37— 41
B) a' renkívüli hivatalok -	41— 50
a) a' nagyobbak - - -	41— 48
b) a' kisebbek - - -	48— 50
Másodszor. A' proviciabeli hivatalok	50— 53
VII. Fej: Köz szolgák - - -	54— 58

VIII. Fej: A' császári hivatal	-	54—	55
IX. Fej: Az igazság' kiszolgáltatási rendszer	- - - -	55—	72
A) Az itélettételről	- -	56—	69
a) a' különös	- - -	56—	60
b) a' köz	- - -	61—	69
B) A' törvényekről	- -	69—	71
C) A' büntetésekről'	- -	71	72
X. Fej: A' romai katonaságról	-	72—	88
a) a' katona kiállítás	- -	73—	75
b) a' katonaság' közti osztályok		75—	80
c) a' fegyverek	- - -	80—	83
d) a' harczy rendszer, e) hadi jel		83—	85
f) a' katonai büntetések és jutalmok	- - - -	85—	88

MÁSODIK RÉSZ.

A' romai nép' házi rendtartásai, szokásai	- - - -	88—	107
XI. Fej: A' házassági rendszer		89—	93
a) a' házasság, b) az elválás		89—	93
XII. Fej: A' gyermekek	- -	93—	95
XIII. Fej: Az étel, ital, vendégség		-	96
XIV. Az öltözet	- - -	97—	100
XV. Fej: A' pénzek	- -	100—	104
XVI. Fej: A' mértékek	- -	104—	105
XVII. Fej: A' temetési rendszer		105—	107

HARMADIK RÉSZ.

A' romai népnek vallásos rendtartásai, szokásai	- -	107—	156
XVIII. Fej: A' romai vallásról közöns:		107—	110
XIX. Fej: A' romai vallásos rendszer: } különösen	- - - -		110
XX. Fej: Az istenekről	- -	110—	124
I. Dii majorum gentium	-	111—	120

A) consentes	- - -	111—117
B) selecti	- - -	117—120
2, Dii minorum gentium	-	120—124
A) indigetes	- - -	120—121
B) semones sat.	- - -	121—124
XXI. Fej: A' papokról	- -	124—133
A' papoknak segédeikről	-	133—134
XXII. Fej: A' szent helyekről	-	134—135
XXIII. Fej: Az isteni tiszteletről		136—140
XXIV. Fej: Az időről	- -	140—147
XXV. Fej: A' játékokról	-	147—156
Jegyzet a' musák' tiszteikről		—156

Észrevett hibák jobbitandók.

Lap.	Sor.	Hiba.	Jobbitás
15	- 25	—senatus—,	senatus,
26	- 10	üttött	ütött
30	- 27	quaetorságot	quaestorságot
31	- 18	kölönösön	különösön
32	- 29	szabadtság	szabadság
33	- 18	laticlavia	—
41	- 1	,viales	viales,
Sokhelyeken		szavatolás	szózatolás
44	- 27	capitoliumi,	capitoliumi
46	- 14	lehetet	lehetett
53	- 28	városbaa	városban
61	lapszám 41		61
75	- 31	szemesyekből	személyekből
82	- 1	,ezüsből	ezüsttel
93	- 27	valde	vade
104	- 28	quadrantal;	quadrantal,
106	- 26	vizel	vizzel
137	- 9	a)	d)
144	- 33	uovembris	novembris

Jobbitás: az 5. lapon 1. 2. sorokban: Numitor az idősebb Amuliusból: helyett olvasd Amulius az idősebb Numitortól.

A' 7. lap. 6. sorban 344 helyett olv. 244.

